

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en
lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 4, nr. 1 | 2014
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE

Jan De Meester

REDACTIERAAD

Marnix Beyen, Roel Daenen,
Paul Degraeve, Heidi Deneweth,
Fons Dierickx, Ferdi Geerts, Ruben
Mantels, Nele Provoost, Tine Van
Osselaer, Bram Vannieuwenhuyze,
Machteld Venken, Tijn Vereenoghe,
Tom Verschaffel.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Fons Dierickx,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK

Drukkerij Leën, Hasselt

ABONNEMENTEN

Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingkosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingkosten).
Rekeningnummer Heemkunde
Vlaanderen:
IBAN: BE79 0682 2185 9033.
BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover:

Affiche De accijnzen op zoek naar
alkool, ca. 1919–1921, Collectie
Jenevermuseum, Hasselt

ISSN 2034-6263

INHOUD

Grenzeloos	4
De parochiegrens Een resistente grens met veel invloed MARC CARNIER	6
Grenzen, wegebouw en mercantilisme in de Oostenrijkse Nederlanden Een geopolitieke analyse van de casus Menen MICHAEL-W. SERRUYS	18
Maken grenzen het verschil? Het gebruik en de perceptie van de staatsgrens in de Frans-Belgische grensregio op het einde van de negentiende eeuw SAARTJE VANDEN BORRE	34
Ontgrend maar niet ontheemd Taal(diversiteit) in Vlaanderen als globaal erfgoed ROB BELEMANS	48
Grensstudies in de Zwinstreek De studie en ontsluiting van een historisch grensland BRAM DE RIDDER EN TOM VERMEERSCH	60

In augustus 2014 verschijnt het themanummer 'Bomen'. Volgende nummers behandelen o.m. de thema's 'Fietsen', 'Erf', 'Licht' en 'Lichaam'. Zelf een artikel schrijven voor Tijd-Schrift? Bezorg uw suggestie met korte abstract zo snel mogelijk via redactie@tijd-schrift.be.

GRENZELOOS

21 december 1968, iets voor één uur 's middags plaatselijke tijd. Van op het lanceerplatform op John F. Kennedy Space Center wordt de Apollo 8-missie gelanceerd. Het project, dat gezien wordt als de wegbereider van de Apollo 11, met de beroemde maanlanding, zorgt voor een enorme sensatie op aarde. Na de vierde baan om de maan, doet astronaut William Anders iets wat geen mens hem ooit heeft voorgedaan: hij neemt 'Earthrise', een foto van de opkomende aarde, een beeld dat door velen beschouwd wordt als een van de meest invloedrijke beelden die ooit gemaakt zijn van onze leefomgeving.

Voor het eerst kon de mens *van buitenaf* een foto van de aardbol maken en reproduceren. Het zien van een halve aardbol was zowel bevreemdend als inspirerend. De ene helft was zichtbaar, de andere stak nog in de schaduw van de maan. Maar voor het eerst kon iedereen naar de aarde kijken zonder grenzen en andere menselijke constructies. De 'grote blauwe planeet' – zo genoemd omdat de oppervlakte van onze planeet voor meer dan 70 procent uit water bestaat – deed mensen naar adem happen. Ga maar na, en zoek het beeld 'Blue Marble' (letterlijk: blauwe marmer) maar eens op via een zoekmachine. Dat beeld (genomen op 7 december 1972 door de bemanning van Apollo 17) opende voor het eerst het perspectief op het *geheel* van onze planeet en vormde een impuls om de vertrouwde begrensde indeling van de aardbol te herbekijken.

Politicologen wezen daarbij op het hybride karakter van grenzen. Hoewel grenzen ontworpen worden als lijnen die ertoe dienen twee territoriale entiteiten van elkaar af te scheiden, blijken grensgebieden in de praktijk vaak transitiezones die twee werelden op sociaal-cultureel of economisch vlak verbinden. Onderzoek gaf aan dat grenslanden geen marginale, maar centrale rollen vervullen in zoektochten van staten naar gemeenschappelijke normen en waarden. Het 'ons' verschilt immers niet eenvoudigweg van 'het andere'. Door 'het ons' en 'het andere' te omschrijven, geven overheidsvertegenwoordigers ook invulling aan verschillen en institutionaliseren ze die in overheidspraktijken aan beide zijden van een staatsgrens. In hun leven aan en met de grens ontwikkelen inwoners echter eigen methoden om of aan het opgelegde keurslijf van wetten en regels tegemoet te komen, dan wel het te omzeilen.

Dit nummer van *Tijd-Schrift*, dat helemaal in het thema 'Grenzeloos' van Erfgoeddag 2014 staat, gaat een stapje verder. De historische bijdragen geven duidelijk aan hoe veranderlijk de concepten 'grens' en 'grensland' door de tijd heen ingevuld werden door gezagsdragers en grensbewoners. De teksten die de tijdszone van de middeleeuwen tot de dag van vandaag omspannen en vaak ook het perspectief van de andere zijde belichten, bieden een verhelderend open vizier op de territoriale situatie van onze contreien. Deze kijk op en over grenzen door de tijd heen reikt erfgoedwerkers sleutels aan om het cultureel erfgoedverhaal verder of vernieuwend in te kleuren.

Marc Carnier belicht de parochiegrens. Bronnen die teruggaan tot de elfde eeuw geven aan hoe kerkelijke instellingen ongedefinieerde zones begonnen af te bakenen om belastingen te kunnen innen. De economische indelingen opgetekend in landboeken groeiden uit tot demarcatielijnen van lokale geloofsgemeenschappen die verrassend persistent bleken tegen latere centralisatiepogingen. Hoewel het Frans bestuur bijvoorbeeld de parochie-eenheid zo goed als afschafte door het land in gemeenten in te delen, bleken parochies in de praktijk enkel omgevormd tot entiteiten die binnen gemeenten functioneerden en dat nog steeds doen.

Michael-W. Serruys schenkt aandacht aan de achttiende-eeuwse verkeersinfrastructuur van Mene. Toen de stad aan het begin van de achttiende eeuw bij de Zuidelijke Nederlanden werd gevoegd, ontpopte ze zich tot één van de belangrijkste grensovergangen met Frankrijk. Serruys toont overtuigend aan hoe de ideologie van het mercantilisme, met haar obsessie voor de controle op handel, het grensconcept van zone naar lijn omhoog. Douanerechten konden het meest effectief verzilverd worden door het aantal grensovergangen te verminderen. Het Meense stadsbestuur was zich ervan bewust dat de ligging van de stad aan een grensovergang passerende handelsstromen genereerde. Ze wilde de welvaart die dit met zich meebracht veilig stellen en beïnvloedde daartoe de vorm van wegennetwerk in de omgeving.

Aan de hand van Franse kranten probeert Saartje Vanden Borre grip te krijgen op het gebruik van de Frans-Belgische grens door de half miljoen Belgische werkers die in de tweede helft van de negentiende eeuw uitweken of pendelden naar Frans-Vlaanderen. De auteur illustreert mooi hoe de opkomst van de Franse natie staat onder meer een territoriaal indelingsprincipe voor haar bewoners en de legitimiteit van de grensregio in de Franse republiek aan belang deden winnen. De perceptie in Franse kranten over de brede waaier aan afwijkende praktijken die Belgische werkers beoefenden, loog er niet om. De berichtgeving duidde hoe Belgen problemen hadden met ordehandhaving, geen gehoor gaven aan het Franse uitwijzingsbeleid, en opportunistisch hun voordeel haalden uit pendel- of smokkelactiviteiten.

De bijdrage van Rob Belemans handelt over een recent gevolg van de ontgrenzing van Vlaamse dorpen: taaldiversiteit. Na een inleiding over het Vlaamse taalbeschavingsoffensief van na de Tweede Wereldoorlog en de hiermee min of meer verbonden *dialectrenaissance*, reflecteert de auteur over de wijze waarop heemkundigen vandaag talig erfgoed kunnen benaderen. Heemkunde bedrijven in en over open gemeenschappen behoeft niet langer een focus op één traditioneel dialect, maar vraagt aandacht voor taalinvloeden die de dorpskern binnenkwamen en voor de communicatiestromen die dorpsbewoners met de wijdere wereld verbonden.

Bram de Ridder en Tom Vermeersch sluiten dit themanummer af met een bijdrage over de Staats-Spaanse linies aangelegd tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648) en de Spaanse Successieoorlog (1701–1713). De auteurs geven aan dat de grenslijn die getrokken werd in het Verdrag van Munster niet meer dan een natte grenszone ergens in het Zwingebied kon omvatten. De territoriale scheiding is sindsdien grotendeels bewaard gebleven. In het recente erfgoedproject 'Forten en Linies in Grensbreed Perspectief' werd de erfgoedwaarde van de linies via grensoverschrijdende provinciale samenwerking hersteld zodat ze in de nabije toekomst een toeristische bestemming kunnen krijgen. In dit geval kreeg de grens dus een radicaal andere invulling. Eens een frontzone, vormt zij nu een schoolvoorbeeld van samenhang.

De bijdragen in dit nummer tonen dat grenzen allerlei functies vervullen. Soms zijn ze nuttig, bieden ze veiligheid en duidelijkheid, kansen tot ontwikkeling, of worden ze gekoesterd. Dit geldt ook voor de grenzen tussen onroerend, roerend, immaterieel en digitaal erfgoed, tussen 'Vlaams' of 'Belgisch' erfgoed, tussen erfgoed(zorg) in steden, regio's, provincies, landen, continenten of tussen behoud en beheer, publiekswerking en onderzoek.

Net als de *Earthrise*-foto bieden deze bijdragen maar een deel van het verleden en van het cultureel-erfgoedverhaal. Er gebeuren allerlei zaken achter de schermen, rond registratie, klimaatbeheersing, behoud, beheer en onderzoek; allerlei koesterende activiteiten die geduldig worden uitgevoerd, dag in, dag uit, jaren na elkaar; zaken die het publiek doorgaans niet te zien krijgt, omdat ze meestal plaatsvinden in afgegrensde – niet zomaar toegankelijke – zones. Erfgoeddag is de ideale dag om te tonen hoe belangrijk al dat werk achter de schermen is om voor het cultureel erfgoed te zorgen. Hoe belangrijk de blijvende en hopelijk sterkere steun is van volksvertegenwoordigers en ministers om dit op een zorgzame, duurzame en maatschappelijk relevante manier te doen. Met dit themanummer hopen wij u alvast te kunnen overtuigen van het belang van overdracht en grensovergangen tussen verleden, heden en toekomst.

Machteld Venken en Roel Daenen
Namens de redactieraad

De armenmeesters van Assenede, 1475. (Rijksarchief Gent, Kerk Assenede, 113bis)

Mtes reute van den

De parochiegrens

Een resistente grens met veel invloed

Marc Carnier

De parochie is een fascinerende instelling. Ongeveer dertien eeuwen lang zorgde zij voor de religieuze omkadering van de gelovige bevolking. Geen enkele lokale instelling komt qua ouderdom zelfs maar enigszins in de buurt. Hoewel een parochie uit de elfde eeuw natuurlijk amper te vergelijken is met dezelfde parochie in bijvoorbeeld 1960, is de continuïteit niettemin ontegensprekelijk.

De geschiedenis van de parochie kent vele interessante facetten, maar deze bijdrage wil graag focussen op één daarvan: de grenzen van de parochie. Die hebben namelijk tot op de dag van vandaag een grote invloed. Heel veel gemeentegrenzen gaan terug op oude parochiegrenzen. Eigenaardig genoeg waren parochies heel lang instellingen met eerder vage, weinig afgelijnde grenzen. Deze grenzen waren lokaal door iedereen gekend, maar ze waren nergens expliciet neergeschreven. In deze bijdrage tonen we aan hoe deze weinig gedetailleerde grenzen zijn uitgegroeid tot de grenzen van de lokale dorpsgemeenschappen, en vanaf de Franse periode tot gemeentegrenzen. Hoe konden vage parochiegrenzen sterk afgelijnde grenzen van lokale gemeenschappen met belangrijke administratieve, juridische en fiscale gevolgen worden en in hoeverre had dit invloed op de identiteit van de bewoner?

De parochie en haar impliciete grenzen

Vier elementen zijn noodzakelijk om over een parochie te spreken. Iedere parochie heeft een bidplaats, een kerk, waarin de diensten worden gehouden. Die diensten worden verzorgd door vast personeel, de parochiepriester of pastoor die onder toezicht staat van de bisschop. Geen parochie zonder gelovigen, die alle sacramenten binnen hun parochie vieren. Tot slot is er ook een min of meer vast territorium. Dit is noodzakelijk om te weten wie in welke parochie woont en vooral wie in het verleden recht had op de tienden, een kerkelijke belasting van min of meer een tiende op de opbrengst van de landbouw.¹

Het parochiaal net bestond reeds op het moment dat de instelling in de bronnen verschijnt. Het moment waarop dat gebeurde, kan regionaal wat verschillen. In Vlaanderen zijn die eerste documenten vaak al in de late elfde en twaalfde eeuw aanwezig, in Brabant dateren ze eerder uit de dertiende eeuw.² Deze vermeldingen zijn ook geregeld de eerste attestatie van het dorp, hoewel de lokale parochies, zoals reeds vermeld, al veel ouder waren. Het parochiaal systeem in onze streken dateert immers uit de Karolingische tijd. In de bronnen duiken ook eerst benamingen op die verwijzen naar de bidplaats (*altare, ecclesia, capella* enzovoort) en pas later naar het territorium (*parrochia, prochie* enzovoort), meestal gebruikt om een huis of een stuk grond te situeren. Nieuwe parochies ontstonden later nog in nieuw ontgonnen gebieden zoals de polders of de Kempen, en in de snel groeiende steden. Hierbij werden wel

- 1 Zie M. Carnier, 'De middeleeuwse parochie in het graafschap Vlaanderen tijdens de volle middeleeuwen. Een overzicht', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 136 (1999) 6–10.
- 2 Voor Vlaanderen: M. Carnier, *Parochies en bidplaatsen in het bisdom Terwaan voor 1300. Een repertorium van de parochies van de dekenijen Veurne en Ieper en een overzicht van alle bidplaatsen van het bisdom* (Brussel 1999); B. Delmaire, 'La géographie paroissiale du diocèse de Thérouanne (XIVe–XVIe siècle): approche cartographique', in: J. Rider en B.-M. Tock (red.), *Le diocèse de Thérouanne au Moyen Âge* (Mémoires de la commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais), 39 (2010) 149–180. Voor Brabant is de reeks van Verbesselt nog steeds zeer bruikbaar, maar toch met voorzichtigheid te gebruiken voor de oudste periode: J. Verbesselt, *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw* (Brussel 1950–2001) 27 delen. Zeer nuttig blijft nog altijd: J. Laenen, *Introduction paroissiale du Diocèse de Malines* (Brussel 1924).

financiële afspraken gemaakt, maar de grenzen zelf van een nieuwe parochie werden in die periode bijna nooit neergeschreven.

Grenzen waren er in de praktijk natuurlijk wel, maar afspraken hierover bleven ongeschreven en werden deel van de traditie. Op het platteland waren de grenzen vooral belangrijk om de tiendengebieden te kunnen herkennen. Tienden waren uiterst belangrijke en interessante inkomsten die de economische basis vormden voor een grote groep kerkelijke instellingen en leken, zodat een duidelijke lijn tussen twee parochies met verschillende tiendeninners noodzakelijk was. Vooral in nieuw ontgonnen gebieden zoals de polders kwamen discussies voor over wie welke tienden op welke gebieden mocht innen. Een conflict over tienden in de monding van de Aa tussen de abdij van Bourbourg en de bekende Sint-Bertijnsabdij in Saint-Omer leidde bijvoorbeeld zelfs tot een pauselijke tussenkomst. In 1177 gaf paus Alexander III de plaatselijke bisschop van Terwaan en de abten van de Gentse Sint-Baafs- en Sint-Pietersabdijen de opdracht om voor beide partijen geschikte en dus voldoende oude scheidsrechters te vinden 'que fines parrochiarum sciant'.³ Er werden niet minder dan negen scheidsrechters aangesteld, met name drie parochiepriesters, twee abten, twee aartsdiakens, een cisterciënzermonnik en een ridder. Die geraakten het uiteindelijk wel eens over de grens van de parochies, hoewel niet unaniem.

3 'die de grenzen van de parochies zouden kennen'

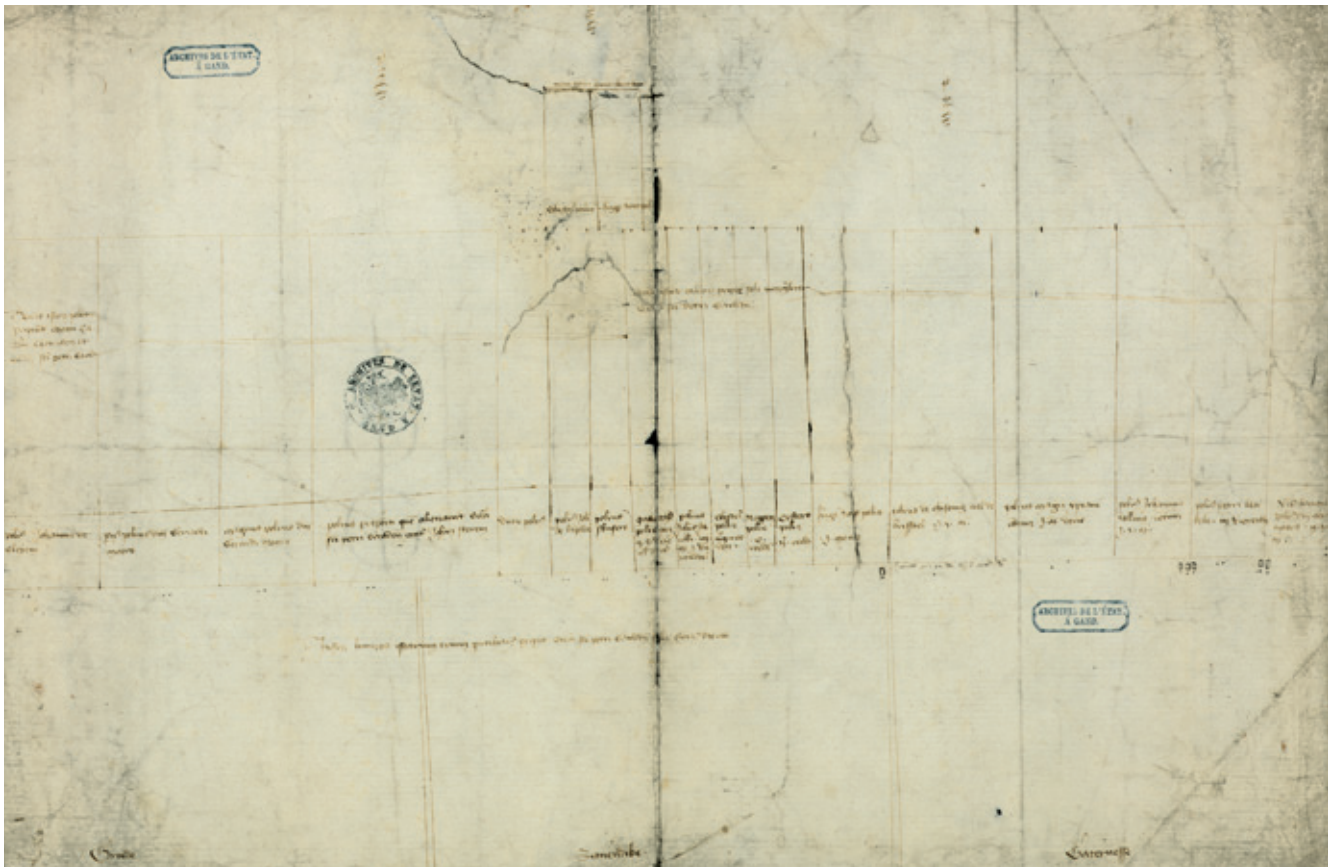
Grenzen waren er in de praktijk wel, maar afspraken hierover bleven ongeschreven en werden deel van de traditie

Gelijkaardige problemen stelden zich ook in de IJzermonding. In 1240 werd een gedetailleerde grens vastgelegd tussen Oostduinkerke en Nieuwpoort.⁴ Wegen, dijken, percelen, boerderijen en molens werden gebruikt om de grens concreet aan te duiden. Enkele jaren later werd in hetzelfde gebied de grens gemarkeerd tussen Pervijze en de nieuwe parochie van Sint-Katharinakapelle. Aangezien beide kerken vlak bij elkaar lagen, waren er hier wel duidelijke afspraken nodig over wie tot welke parochie behoorde. Pastoors en parochianen bleven hierbij volledig buiten beeld. Het waren de twee instellingen die de parochies bezaten (of de patronen of de bezitters van het patronaatsrecht zoals ze later werden genoemd), de reeds vermelde Sint-Bertijnsabdij en de Sint-Niklaasabdij in Veurne, die het verder met de aangestelde scheidsrechters regelden. Het criterium voor de begrenzing was ook hier de gewoonte. Iedereen die reeds veertig jaar of meer de gewoonte had om in Pervijze de sacramenten te ontvangen, werd beschouwd als een parochiaan van Pervijze. Een regeling die vermoedelijk in het voordeel van de parochie Pervijze en haar patroon de Sint-Niklaasabdij was, aangezien de parochianen vóór het ontstaan van Sint-Katharinakapelle vermoedelijk eerder naar de kerk van Pervijze trokken dan naar de verre moederparochies Avekapelle of Eggewaartskapelle.⁵ Parochies als Sint-Katharinakapelle waarvan het ontstaan te verklaren is vanuit een doorgedreven concurrentie tussen bezitters van parochies, bleken ook dan ook amper leefbaar.

4 Carnier, *Parochies en bidplaatsen*, 153.

5 Ibidem, 177.

Een strikte grens was natuurlijk enkel nodig in die regio's die in grote mate in cultuur waren gebracht. Tussen vele parochies kan men dan ook lange tijd eerder spreken van een grenszone dan van een echte grens. Woeste gronden

Kaart met de afpaling van de tienden die de Sint-Pietersabdij inde in Groede, Schoondijkje en Gaternesse, ca. 1358. Oudste kaart in het bezit van het Belgisch Rijksarchief. (Rijksarchief Gent, verzameling kaarten en plannen nr. 606)

zoals schorren of bosgebieden die een heel natuurlijke grens vormden tussen twee parochies waren dan ook allerminst problematisch en hadden geen nood aan een toewijzing aan deze of gene parochie. Op het platteland was het dus de inning van de tienden die de grenzen bepaalde en waren de grenzen er niet zozeer om bewoners aan een parochie toe te wijzen. Dit laatste was vrij vanzelfsprekend en was ook spontaan gegroeid zonder veel groeipijnen, voor zover we er zicht op hebben.

In de steden daarentegen was een indeling op basis van de bewoning wel het doorslaggevend criterium. Stedelijke parochies waren namelijk veel meer afhankelijk van de offergaven van de parochianen zodat het aantal inwoners van een parochie hier belangrijker was dan de grootte. Desondanks waren felle betwistingen over de parochiegrenzen hier ook zeer zeldzaam en waren grenzen geen of amper stof voor discussie. Conflicten waren er in overvloed over de verdeelsleutels van de inkomsten uit tienden en offergaven, maar uiteindelijk veel minder over het ressort waarbinnen die inkomsten werden geïnd. Het feit dat er weinig documenten zijn die de grenzen gedetailleerd vastleggen, bewijst op zich al dat daaraan weinig nood was. En zelfs indien er charters werden opgemaakt die nieuwe stedelijke parochies creëerden, werden grenzen hierin meestal niet vermeld.⁶ Over de consequenties van die grenzen kon er echter wel eindeloos geprocedeerd worden. Dat bij dergelijke geschillen de ongeschreven grenzen zelf niet ter discussie stonden, bewijst het volgende voorbeeld. Toen in Gent de schoonmoeder van een functionaris van de Raad van Vlaanderen overleed, procedeerden de verantwoordelijken van de piepkleine Sint-Veerleparochie tegen de pastoor van de Sint-Michielsparochie

6 Akten die bijvoorbeeld de oprichting van de O.L.V.-parochie (1196) en de Sint-Kruisparochie (1277) in Leper regelden (M. Carnier, 'Het parochiewezen te leper tot 1300', in: *De Sint-Maartenskathedraal te leper. 60 jaar kerkwijding 1930-1990* (leper 1990) 102-104), of de splitsing van de Leuvense parochies in 1252 vastlegden en latere akkoorden hierover regelden, reppen met geen woord over de grenzen (*Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 29 (1901) 347-362). De splitsing van de moederparochie van Poperinge in 1290, na grondig onderzoek van de officiaal van Terwaan, ging daarentegen wel gepaard met een vrij gedetailleerde weergave van de grenzen van de nieuwe parochies.

omdat die haar had begraven. Ze was opgebaard geweest in de voorkamer en nu lag de grens tussen beide parochies net tussen de voor- en achterkamer van het huis waarin ze was overleden. In het proces werden talrijke argumenten gebruikt, maar over de grens zelf was er geen betwisting.⁷ Onderzoekers die de oude stedelijke parochies willen reconstrueren, moeten dan ook hun toevlucht nemen tot allerlei cijns- en renteboeken en andere documenten waarin de parochie als plaatsaanduiding werd vermeld.

7 Rijksarchief Gent, Archief van Sint-Baafs en Bisdom Gent, Serie SN, nr. 168, f° 25 v° (30/08/1613).

Grenzen vormden amper of geen stof voor discussie

Grenzen van een leefwereld

De territoria van de parochies bleken uiteindelijk wel efficiënt en beantwoordden aan de leefwereld van de meeste mensen. Of het de parochiegrenzen waren die de identiteiten bepaalden of de grenzen eerder werden getrokken op basis van bestaande identiteiten is niet meer te achterhalen. Het is in ieder geval aannemelijk dat de locatie van de bidplaats het cultuurlandschap verder definieerde. Het wegennet en in een latere fase ook de bewoning pasten zich aan aan de locatie van de kerk.⁸ Nog bestaande, of in andere gevallen reeds lang omgeploegde kerkwegen die ook de verste gehuchten met de kerk verbonden, zijn daar onder meer de blijvende getuigen van. Maar ook in dit geval moeten we vaststellen dat het eerder de parochiekerk was die het verbindende element vormde dan de parochiegrenzen.

8 Bijvoorbeeld J. Kolen, 'De kerstening van het landschap. De middeleeuwse landschaps-geschiedenis van Drenthe', *Trajecta*, 15 (2006) 325–341.

Lokale wereldlijke structuren hadden eigen territoria die veel complexer waren en daardoor geen concurrentie waren voor de parochiale structuren. Ondertussen was er immers een hele mozaïek aan heerlijkheden ontstaan. In het beste geval correspondeerden die min of meer met de territoria van de parochies, maar vaker was dit niet het geval. Een heerlijkheid was soms kleiner dan een parochie, kon zich anderzijds ook over verschillende parochies uitstrekken, maar niet noodzakelijk aaneengesloten. Anders gezegd: binnen een parochie lagen een of meerdere heerlijkheden of verschillende parochies maakten deel uit van dezelfde heerlijkheid. De uniformiteit die de parochiale instellingen kenden, was veel minder karakteristiek voor de schepenbanken die het juridisch gezag over deze heerlijkheden of andere rechtsgebieden uitoefenden. Een, zelfs niet noodzakelijk welvarende, boer uit een willekeurig Vlaams of Brabants dorp kon juridisch afhankelijk zijn van een schepenbank, en kon grond bezitten waarvan de transacties én voor een andere schepenbank gebeurden én voor één of meerdere leenhoven. Het was een kluwen van rechtsgebieden en instellingen. Te midden van al deze complexiteit bleef de parochie een baken van eenvoud en duidelijkheid. Bewoners identificeerden zich dan ook voornamelijk met hun parochie en niet met een wereldlijk territorium. Dit laatste was een juridische entiteit en werd ook enkel zo bekeken, toch op het platteland. Stedelingen voelden zich dan weer zeker evenveel inwoner van een stad als inwoner van hun parochie.

De complexe structuren verhinderden ook een efficiënte dialoog en doorstroming met het regionale of centrale gezag. De toenemende centralisatie zowel binnen de landsheerlijkheden (graafschap Vlaanderen, hertogdom Brabant, prinsbisdom Luik), als op het centrale niveau (de vorst, dus Brussel) vereiste duidelijke lokale structuren. Hoewel de feodale structuren wel een leger konden mobiliseren en schepenbanken recht konden spreken en aktes verlenen, waren ze toch ongeschikt bij moderne bestuurszaken zoals financiële en fiscale

richtlijnen of de applicatie van de centrale ordonnaties. Daarom entten ook wereldlijke structuren zich op de parochiale indeling. Omslagbelastingen zoals het transport van Vlaanderen gebruikten op het platteland de parochiale grenzen om een efficiënte inning mogelijk te maken. Schepenbanken met eigen rechtsgebied werden dorpsbesturen die ook de parochie als territorium hadden. Een kluwen waar iedereen mee geconfronteerd wordt die de geschiedenis van zijn of haar dorp tijdens het ancien régime wil bestuderen.⁹ Leggers met de te belasten onroerende goederen, die onder allerlei namen gekend zijn, werden per parochie opgemaakt en kregen in de zeventiende en vooral achttiende eeuw ook vrij geregeld een cartografische neerslag.¹⁰ De toenemende centralisatie culmineerde in de achttiende eeuw onder de Oostenrijkers en zorgde ervoor dat de parochie veel meer werd dan een kerkelijke instelling. De overheid legde bijvoorbeeld op dat van alle parochieregisters ook voor haar een dubbel moest opgesteld worden.¹¹

De parochie als het referentiekader voor een groot deel van de bevolking tijdens het ancien régime is zeker in belangrijke mate bepaald door de topografische realiteit. Men woonde nu eenmaal onder of in het zicht van deze of gene kerktoeren. Dit werd versterkt door fiscale en juridische elementen die zich op de kerkelijke grenzen gingen enten. De religieuze omkadering was echter op zich een sterk gemeenschapsbevorderend element, dat nog werd versterkt door een aantal sociale, caritatieve en culturele verschijnselen. In een samenleving met een beperkte mobiliteit en met vanaf de vroege zeventiende eeuw ook een bijna homogeen katholieke bevolking was de impact van de kerk heel sterk. Sacramenten werden op parochiaal niveau gevierd. De kans was groot dat iemand die in een parochie gedoopt werd, er ook gevormd werd, er iedere zondag naar de mis ging, er huwde en er begraven werd. De Contrareformatie had er bovendien voor gezorgd dat de druk om deze sacramenten te vieren zeer groot was

9 N. Maddens, 'Parochies', in: W. Prevenier en B. Augustyn (red), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795* (Brussel 1997) 533–545; H. Coppens, 'Schepenbanken en dorpsbesturen (11de eeuw–1795)', in: *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel 2000) dl. 2, 712–766.

10 Zie hiervoor: P. Beyls, 'Een werck seer schoon ghemeten'. *Studie van de archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16de–18de eeuw). Casus: Kasselrij Oudenaarde en Land van Aalst* (Brussel 2012).

11 Het Eeuwig Edict van 1611 schreef reeds voor dat van elk register een dubbel gemaakt moest worden, maar dit werd amper opgevolgd. Pas vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw en vooral door een ordonnantie van Maria Theresia van 1778 werd dit ook uitgevoerd. Zie o.a. F. Baptiste, A. Coenen en L. Verachten, *Een bloemlezing uit de parochieregisters. Un florilège des registres paroissiaux* (Brussel 2011) 9.

De armenmeesters van Assenede, 1475. (Rijksarchief Gent, Kerk Assenede, 113bis)

geworden. Vrome parochianen, en dit is voor de gegoeden in het dorp meestal een tautologische typering, waren ook lid van een of meerdere broederschap- pen, zetelden in het kerkbestuur, organiseerden en liepen mee in een processie of kruisweg. De armenzorg sloot hierbij nauw aan. Die was parochiaal georga- niseerd via armendissen (of heilige geesttafels zoals ze ook werden genoemd), waarvan diezelfde lokale elite ook armenmeester was. De parochie zorgde voor haar eigen armen en niet voor de andere.¹² Er circuleren dan ook verhalen van stedelijke armenmeesters die een zwangere vrouw net voor de bevalling nog snel de parochiegrens overzetten om de zware kosten ten laste te leggen van de naburige parochiale armendis. Tel daar nog de lokale kermissen, schuttersgil- den en rederijkerskamers bij en de parochie is zonder meer het omkaderend element voor bijna de hele bevolking tijdens het ancien régime.¹³

De situatie in de steden wijkt wel wat af. Grotere steden hadden meerdere paro- chies, ergens tussen vier en acht. Ook kleinere steden hadden er geregeld twee of drie.¹⁴ De parochiale structuren werkten even goed op stedelijk niveau. Ook daar waren de armendissen parochiaal, werden de parochiekerken rijk begunstigd met jaargetijden en misstichtingen, waren er vele broederschappen, hadden de kerken hun eigen devoties, maar andere sociale activiteiten gebeurden meer op stadsni- veau. Economische groeperingen zoals ambachten waren bijvoorbeeld niet parochiaal georganiseerd. Er is in ieder geval weinig sprake van een zeer sterk doorgedreven parochiale identiteit, in de zin dat de bevolking van de ene stadspa- rochie zich bewust afzette tegen die van een andere stadsparochie. De samen- stelling van een parochie kon zeker sociaal verschillen, maar in de stad was men meer dan uitsluitend de bewoner van zijn of haar parochie. De stedelijke samenleving was complexer waardoor identiteiten veel meer gelaagd waren.

- 12 Een recent overzicht van de gebruiken van en de wetgeving over de armendissen is te vinden in: T. Lambrecht en A. Winter, 'Migration, Poor Relief and Local Autonomy: Settlement Policies in England and the Southern Low Countries in the Eighteenth Century', *Past and Present*, 218/1 (2013) 91–126. Wie zich tot welke armendis moest richten is alles bij elkaar een complex verhaal. Drie jaar in een parochie wonen was doorgaans de periode om zorg van de armendis te krijgen, maar de uitzonderingen hierop waren meer dan legio.
- 13 Zie K. Snell, *Parish and Belonging. Community, Identity and Welfare in England and Wales, 1700–1950* (Cambridge 2006).
- 14 Vooral de bezitter van het patronaatsrecht van de parochie speelde een belangrijke rol in de toename van het aantal parochies. Die had er vooral belang bij om zelf geen inkomsten te derven. Het verklaart de variaties in het aantal parochies per stad, die niet steeds door de bevolkingsdichtheid kunnen worden uitgelegd: Gent en Leper hadden er acht, Brugge zes, kleine steden als Poperinge en Veurne drie, Antwerpen tijdens de middeleeuwen één enkel, net als Kortrijk. Bisschopssteden als Doornik en Luik hadden er daarentegen respectievelijk twaalf en vierentwintig. Zie E. De Moreau, *Histoire de l'église en Belgique. Tome complémentaire I, Texte. Circonscriptions ecclésiastiques, chapitres, abbayes, couvents avant 1559* (Brussel 1948).

Kaart met de grens tussen het stadsgebied en de Sint-Pietersheerlijkheid in Gent, 1578. Deze grens was ook de grens tussen de Onze-Lieve-Vrouw en de Sint-Jansparochie. (Rijksarchief Gent, verzameling kaarten en plannen nr. 267)

De grenzen op kaart

Grenzen werden pas vrij recent cartografisch voorgesteld. Oude parochiegrenzen op een kaart voorstellen kan best leerrijk zijn, maar is steeds wat anachronistisch. Tot het einde van het ancien régime en zelfs later stelden de betrokkenen zich de grenzen ook niet op een kaart voor. Tijdens de achttiende, en soms al eens tijdens de zeventiende eeuw, werden parochies op een kaart aangeduid, maar dit was voor een zeer kleine groep mensen bedoeld zoals de leden van het dorpsbestuur en lokale ambtenaren als ontvangers van belastingen en domeininkomsten. Ook dan nog konden de voorstellingswijzen verschillen. De bekende kabinetskaart van Ferraris stelt heel wat grenzen wel degelijk met lijnen voor, maar niet die van een parochie. Daarvoor werden nummers bij de huizen gezet om aan te duiden tot welke parochie ze behoorden. Vanuit kerkelijk oogpunt werden er ook geen kaarten van een hele parochie besteld en gemaakt met als doel de grenzen van de parochies te tonen. Daaraan was geen nood. Dit gebeurde wel om fiscale redenen. Er werden landboeken per dorp opgesteld om de belastingaanslag te berekenen. Dit betekende concreet dat een landmeter het dorp, in onze termen de parochie, met alle bestaande percelen, opmat: de voorloper van ons kadaster. Bij dit landboek konden zich ook kaarten bevinden, maar strikt noodzakelijk was dit

Kaartboek van Lebbeke, opgemaakt door Benedictus Peelman, 1763. (Rijksarchief Gent, verzameling kaarten en plannen nr. 2337)

Kaart met de tiendengebieden van de parochie Zaffelare, midden achttiende eeuw. (Rijksarchief Gent, verzameling kaarten en plannen nr. 1137)

Kaart met weergave van de grens tussen de parochies Bruyelle (gem. Antoing) en Hollain (gem. Brunehaut, zeventiende eeuw). (Rijksarchief Gent, verzameling kaarten en plannen nr. 1057)

Kaart van een fictief dorp als model voor het opmaken van andere parochiekaarten, 18de eeuw. (Rijksarchief Gent, verzameling kaarten en plannen nr. 803, Project tot het maeken prochie kaarten)

niet. Dit hangt af van de opdracht die de landmeter kreeg, maar die was in ieder geval perfect in staat om dit te doen. Bewaarde kaarten van parochies met exacte grenzen werden om fiscale redenen gemaakt. Er werden ook kaarten besteld die de tiendengebieden binnen een parochie voorstelden of die de grenzen tussen tiendengebieden weergaven naar aanleiding van een concreet probleem, maar de nauwkeurigheid van deze kaarten is, zeker naar onze normen, niet noodzakelijk groot.

De parochiekerk vormde eerder het verbindende element dan de parochiegrenzen

Een poging tot rationalisatie

De parochies veranderden amper gedurende eeuwen. In steden en nieuw ontgonnen gebieden werd al eens een nieuwe parochie gecreëerd, maar de structuur en indeling zelf stond nooit ter discussie. Iedere parochie had ook zoveel betrokkenen met economische belangen dat een grondige aanpassing van het patroon quasi onmogelijk was. Te grote en te dichtbevolkte parochies bestonden naast te kleine en te weinig bevolkte. De sterke bevolkingsgroei zowel op het platteland als in de steden tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw zorgde voor een verdere druk die door de bisschoppen zo goed en zo kwaad als mogelijk werd opgevangen door het oprichten van bijkomende kapellen of door het aantal geestelijken per parochie te verhogen. Aan de structuur zelf werd echter amper geraakt. Het relatieve tekort aan geestelijken in de zielzorg en de onaangepaste territoria van de bestaande parochies deed Jozef II overgaan tot drastische veranderingen in het kerkelijke landschap. Door contemplatieve kloosters te sluiten die voor de centrale overheid geen of amper maatschappelijk nut hadden, hoopte hij kerkgebouwen, religieuze kunstwerken, liturgisch materiaal en vooral veel geld te recupereren dat voor de parochies gebruikt kon worden. Daarnaast stelde hij zich tot doel het aantal goed opgeleide geestelijken in de parochiale zielzorg te verhogen. Er werden onder andere plannen gemaakt om de stedelijke parochies opnieuw in te delen. Het draagvlak dat er zeker was om de parochies beter te omkaderen en financieel te verstevigen, ging echter verloren omdat de bevolking de weinig populaire afschaffing van de kloosters daarmee niet in verband bracht. Het hele plan draaide dan ook uit op een mislukking. Het parochiale net werd bijna niet gerationaliseerd.¹⁵

Parochies worden gemeenten

De inname van de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik en de inlijving ervan bij het Franse rijk betekenden een ongeziene administratieve en juridische omkering en vereenvoudiging. De parochiegrenzen werden gebruikt als de grenzen van de nieuwe gemeenten in wat later België zou worden. Een eerste poging om grotere entiteiten te vormen, kantonmunicipaliteiten, had weinig succes zodat onder het Consulaat door de wet van 20 pluviôse VIII (17 februari 1800) voor een groot deel werd teruggekeerd naar de oude parochiegrenzen.¹⁶ Het resultaat waren 2.741 gemeenten in het huidige België. Een aantal zeer kleine en marginale parochies haalden de status van gemeente niet. Een aantal andere al even kleine en marginale daarentegen wel. Zoutenaai was als gemeente in de vroege negentiende eeuw echt wel even nietig als in 1964. Plaatsen als Zoutenaai overleefden zo als gemeente terwijl ze als parochie afgeschaft bleven. De Franse overheid en na haar het Nederlands bestuur, beseften ook dat een aantal gemeenten amper leefbaar was en brachten het aantal terug tot 2.498 (1830).

15 Zie hiervoor G. De Schepper, *La réorganisation des paroisses et la suppression des couvents dans les Pays-Bas autrichiens sous le règne de Joseph II* (Leuven, Brussel 1942).

16 Het gebruik van de parochiegrenzen als gemeentegrens was echter geen wettelijke verplichting. Het decreet van 10 brumaire II (31 oktober 1793) geeft geen aanduiding over welke grenzen de nieuwe gemeenten moesten aannemen: 'La Convention nationale, sur la proposition d'un membre, décrète que toutes les dénominations de ville, bourg ou village sont supprimées et que celle de commune leur est substituée'.

Kaart van de parochies in Leuven in 1786 en ontwerp voor nieuwe parochies, zelfde periode. (Algemeen Rijksarchief Brussel, verzameling kaarten en plattegronden, I, 57 en 58)

Vanaf 1830 zou het aantal gemeenten weer toenemen om in 1928 zijn maximum te bereiken, met name 2.675. Bij afsplitsingen van gemeenten kon het wel eens gebeuren dat parochiegrenzen werden gebruikt als blauwdruk voor de nieuwe gemeentegrenzen. Vanaf de Eenheidswet van 1961 zou het aantal weer dalen (1961: 2.663; 1965: 2.586; 1971: 2.359). De grote fusies van 1976 en 1981 (Antwerpen) brachten het aantal terug tot 589.¹⁷

Dit alles had natuurlijk zijn invloed op de grenzen. Globaal bleven de grenzen vrij stabiel tot aan de fusies van de jaren 1960 en 1970, hoewel er ook vroeger reeds talrijke grenscorrecties waren tussen gemeenten.¹⁸ Zo had ook de invoering van het kadaster de grenzen enigszins gerationaliseerd en vooral gereguleerd.¹⁹ De fusies gingen niet zelden gepaard met wijzigingen aan de

17 Essentieel instrument om zicht te krijgen op de ontwikkeling van de gemeenten is: S. Vrielinck, *De territoriale indeling van België (1795–1963)* (Leuven 2000) 3 dl., vooral vanaf 1067. Archief over de gemeentefusies, maar met veel retroakten, bewaard in het Algemeen Rijksarchief: S. Soyez, *Inventaire des archives du Ministère de l'Intérieur. Administration des Affaires provinciales et communales. Fonds 'Fusion des communes, 1832–1988'* (Brussel 2008).

18 De indrukwekkende lijst van grenswijzigingen in Vrielinck, *De territoriale indeling, 1798–1984*.

19 Ibidem, 1790–1792.

oorspronkelijke grenzen zodat de huidige gemeentegrenzen hun oorsprong steeds minder vinden in de oude parochiegrenzen.

De aanvankelijke parochiegrenzen verloren ook op kerkelijk vlak aan belang. Na het concordaat tussen de Franse Staat en de paus in 1801 werd er voor het materieel beheer van een parochie een openbaar bestuur, de kerkfabriek, opgericht dat onder toezicht van de gemeente werd geplaatst. Dit zorgde er onder andere voor dat de parochie steeds binnen een gemeente moest functioneren en grenzen dus niet meer uitsluitend door de kerkelijke autoriteiten konden worden bepaald. Tegelijk was de financiële situatie van de parochie wel een stuk duidelijker en zeer uniform, wat een multiplicering aan parochies vergemakkelijkte. De sterke bevolkingstoename tijdens de negentiende en twintigste eeuw en het succes van de katholieke kerk zorgden voor een enorme groei van het aantal parochies, zodat ook hier van de oorspronkelijke grenzen steeds minder overbleef.²⁰

Waren het de parochiegrenzen die identiteiten bepaalden of werden grenzen eerder getrokken op basis van bestaande identiteiten?

Vandaag maken we echter het tegenovergestelde mee. De kerk in onze streken staat aan de vooravond van een zeer grondige hertekening en inkrimping van het parochiaal landschap. Een terugkeer naar de oude, prerevolutionaire grenzen zal terecht niet plaatsvinden zodat de grenzen van de nieuwe lokale kerkelijke structuren nog veel verder verwijderd zullen zijn van de zeer resistente grenzen uit het ancien régime. Resten hiervan zullen nog eerder in de huidige gemeentegrenzen te zien zijn.

20 In 1975 hadden de Belgische bisdommen samen 3.910 parochies. Cijfers uit *Katholiek Jaarboek voor België. 1975* (Brussel 1975).

21 <http://www.ngi.be/NL/NL1-4-18.shtm>

22 Cf. *Zoekwijzer over kloosters en abdijen in het ancien régime* (Brussel 2010) (*Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Zoekwijzer 23*).

23 Een overzicht van waar het bisschopsarchief bewaard wordt met de actuele staat van ontsluiting: M. Carnier, 'Het archief van de bisdommen in de Nederlanden vóór de Franse tijd: een stand van zaken', in: *Vierde Studiedag Belgische kloostergeschiedenis. Akten* (Brussel 2002) 7–28.

24 De inventarissen zijn te raadplegen op: <http://search.arch.be/nl>

25 Zie hiervoor Vrielinck, *De territoriale indeling, 1798–1984* en Soyez, *Inventaire des archives du Ministère de l'Intérieur*.

Besluit

Een millennium geleden werd de ene parochie nog van de andere gescheiden door een zeer vage grens, eerder zelfs door een grenszone dan door een nauw afgepaalde grens. Met de toename van de bevolking raakten steeds meer cultuur- en woongebieden elkaar, waardoor de grenzen nauwer bepaald moesten worden om tienden en offergaven nauwkeurig te innen en te verdelen. De grenzen werden veel preciezer en gedetailleerder, maar werden zelden genoteerd, wat normaal was in een samenleving waar traditie en gewoonte bepalend waren. Mensen waren voor hun religieuze diensten afhankelijk van dezelfde kerk en dit schiep een hechte band. Het economische en sociale leven viel ook grotendeels binnen diezelfde grenzen. De lokale wereldlijke instellingen zoals heerlijkheden met hun schepenbanken, waren voor de identificatie van onze voorouders veel minder belangrijk. Deze structuren waren te versnipperd en te complex geworden en de enige mogelijke concurrent van de parochie, de dorpsheer, was steeds minder present. De duidelijk herkenbare en uniforme parochies waren voor de regionale en centrale overheid ideaal om fiscale en administratieve structuren hierop te enten, waardoor de ressorten van de parochies en de grenzen ervan nog verstevigd werden. Het Franse bestuur schafte met veel overtuiging alle oude structuren af, maar gebruikte in de praktijk in grote mate de oude parochiegrenzen om de vele nieuwe gemeenten af te lijnen. Veranderingen aan de oorspronkelijke territoria van de gemeenten en vooral de fusies maakten deze grenzen steeds minder herkenbaar. We mogen echter nog steeds stellen dat grenzen van gemeenten voor een deel bepaald zijn door de afpaling van tiendengebieden duizend jaar geleden.

Voor wie zelf aan de slag wil

Het bronnenmateriaal over parochiegrenzen is divers en bevindt zich op vele plaatsen. Pas met het opstellen van de landboeken in de zeventiende en achttiende eeuw, al dan niet vergezeld van landmeterskaarten, krijgen we een nauwkeurig zicht op de grenzen van een parochie. Er zijn veel landboeken bewaard, de meeste in een Rijksarchief, maar niet van alle dorpen werden die opgesteld of zijn die bewaard. Een goed vertrekpunt zijn in ieder geval de gereduceerde kadasterkaarten die het Nationaal Geografisch Instituut bezit omdat zijn voorloper die gebruikte bij het opstellen van de eerste topografische kaarten van België. Die zijn voor het hele land bewaard en geven de gemeentegrenzen van de eerste helft van de negentiende eeuw weer.²¹ Met wat voorzichtigheid zijn die te extrapoleren naar het ancien régime. Vóór de kadasterkaarten en de voorlopers uit de zeventiende en achttiende eeuw moet de onderzoeker zich behelpen met geschreven bronnen die niet altijd bedoeld zijn om grenzen te benoemen.

De oudste documenten over de parochiegrenzen zijn te vinden in de archieven van de bezitters van de parochies: kerkelijke instellingen als abdijen en kapittels, en de bisschop.²² Als patroon haalden zij veel inkomsten uit de parochies zodat conflicten hierover snel een neerslag vonden in hun archieven. Verder is het steeds nuttig om de lokale parochiearchieven in te kijken. Die worden ofwel nog ter plaatse bewaard, ofwel in een openbaar archiefdepot, in de meeste gevallen het Rijksarchief. Er zijn twee restricties in dit verband. Parochiearchieven klimmen niet altijd zeer ver in de tijd terug: serieel archief is er meestal pas vanaf de zeventiende eeuw. In heel wat parochiearchieven zal er bovendien rechtstreeks niets over parochiegrenzen gevonden worden. Een blik op het archief van de toezichhoudende overheid, met name dit van de bisschop, is steeds nuttig, maar ook hier zijn problemen rond parochiegrenzen zelden expliciet terug te vinden.²³ Af en toe kan men ook een spoor van een conflict over een grens in een rechtbankarchief zoals de Raad van Vlaanderen of de Raad van Brabant terugvinden, maar dit zijn louter toevalstreffers.

De beste methode om oude parochiegrenzen te reconstrueren of recentere gegevens te toetsen, is het bestuderen van lokale cijns- en renteboeken. Die kunnen zowel bewaard zijn in het archief van de lokale schepenbanken als van iedereen die grond en rechten in de parochie bezat. Die rente- en cijnsboeken zijn vaak per parochie en per straat opgebouwd, maar voor dit onderzoek is natuurlijk een goede kennis van de lokale toponymie noodzakelijk. De hervormingspogingen van Jozef II zijn goed gedocumenteerd in de archieven van de Religiekas, de Geheime Raad en de Algemene Regeringsraad, allen bewaard in het Algemeen Rijksarchief.²⁴

Gegevens vanaf de Franse periode zijn terug te vinden in de gemeentearchieven, maar ook de parochiearchieven en de bisschoppelijke archieven kunnen nog steeds mooie informatie bevatten. Ook in het archief van Binnenlandse Zaken bevinden zich belangrijke documenten in verband met de gemeentegrenzen en hun wijzigingen.²⁵ Een archief dat vaak vergeten wordt, maar ook over gemeentegrenzen veel informatie bevat is het archief van de provincies, waarvan het historisch archief zich in diverse depots van het Rijksarchief bevindt.

Biografie

Marc Carnier (1966) studeerde moderne geschiedenis, specialisatie middeleeuwen aan de KU Leuven en promoveerde er in 1996 op een doctoraat met als titel 'Bidplaatsen en parochies in het bisdom Terwaan vóór 1300: een institutionele studie'. Hij werkt sinds eind 1996 in het Rijksarchief, eerst vijf jaar op een project over kloostergeschiedenis, vanaf 2001 als archivaris respectievelijk in het Rijksarchief te Gent (2001–2006), het Algemeen Rijksarchief (2006–2012) en Rijksarchief te Leuven (vanaf 2013).

Vervoersmiddelen uit de achttiende eeuw.

Grenzen, wegenbouw en mercantilisme in de Oostenrijkse Nederlanden

Een geopolitieke analyse van de casus Menen

Michael-W. Serruys

Wie nu door Menen loopt, heeft waarschijnlijk moeite om te geloven dat dit ietwat ingeslapen grensstadje tot de jaren zeventig van de twintigste eeuw bekend stond om zijn ellenlange files en monsterlijke verkeersdruk. Volgens de Franse geograaf Firmin Lentacker waren de grensovergang in Menen en de *Place de l'Opéra* in Parijs de plaatsen waar de grootste dagelijkse verkeersdruk in Frankrijk kon worden opgemeten. Het verdwijnen van de grenscontroles aan de Europese binnengrenzen en de opening van de E17-snelweg (destijds nog de E3) tussen Antwerpen en Rijsel (Lille) in 1972 hebben een grote impact gehad op het lokale straatbeeld. Dit was de doodsteek voor de Meense kleinhandel die leefde van het drukke grensverkeer. Drie eeuwen lang was Menen een van de voornaamste grensovergangen tussen Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden/België en net zo lang was het grensverkeer een belangrijke bron van inkomsten voor de plaatselijke economie. Vandaag de dag is de grens nauwelijks nog zichtbaar. Enkel het feit dat er in het naburige Halluin Franse straatnaambordjes staan, dat de verkeersborden er ietwat anders uitzien en dat het straatmeubilair een ander design heeft, doet het vermoeden rijzen dat men net de rijksgrens heeft overgestoken. Kortom, wie niet beter weet, loopt tegenwoordig zonder enig vermoeden de grens over.¹

Dit is echter niet altijd zo geweest, want zowel in de twintigste eeuw als in het ancien régime werd hier danig gecontroleerd. Deze controles – waar elke reiziger, handelaar of voerman mee te maken had – hadden een grote administratieve rompslomp tot gevolg. Op zijn beurt zorgde deze weer voor bijkomende commerciële activiteiten in de buurt van het douanekantoor. Deze extra bedrijvigheid werd verwelkomd door het stadsbestuur, dat daar, zowel direct als indirect, een inkomstenbron zag. Uiteraard moest deze strategische

1 F. Lentacker, *La frontière franco-belge. Étude géographique des effets d'une frontière internationale sur la vie de relations* (Rijsel 1974) 54; N. Maddens, 'Menen' in: H. Hasquin, R. Van Uytven en J.-M. Duvosquel red., *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek I*. Gemeentekrediet van België (Brussel 1980) 673 en N. Maddens, 'Rekkem' in: H. Hasquin, R. Van Uytven en J.-M. Duvosquel red., *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek II*. Gemeentekrediet van België (Brussel 1980) 900.

positie als grensovergang uitgebouwd worden, en zo niet, dan toch in stand worden gehouden. Naburige steden, zoals Kortrijk, stonden immers altijd klaar om hun plaats in het verkeersnet in te nemen en om deze extra bedrijvigheid over te nemen. Gedurende bijna de gehele achttiende eeuw zou Kortrijk een verbeterd concurrentiestrijd voeren om de positie van Menen als strategische grensovergang in te palmen door het verkeersnet naar haar hand te zetten. Een politieke strijd die een grote invloed zou uitoefenen op de totstandkoming van het wegennetwerk in het zuiden van de huidige provincie West-Vlaanderen. In dit artikel zal de relatie tussen de grens en de aanleg van wegen in de regio Menen in de achttiende eeuw worden onderzocht. Ook zal er aandacht uitgaan naar hoe de grens soms een discussiepunt kon zijn die het stedelijke verkeersbeleid, in het bijzonder dat van Menen en Kortrijk, bepaalde. Dergelijke vragen kunnen het best worden onderzocht aan de hand van de geopolitieke onderzoeksmethode.²

Hoewel we de dag van vandaag flessenhalzen in het verkeer als iets negatiefs ervaren (files), hadden lokale overheden in de achttiende eeuw daar vaak een andere kijk op

Deze in Nederlandstalig België nog weinig gekende onderzoeksmethode bestudeert zowel de invloed van de politiek op de geografie, alsook de werking van diezelfde geografie op de besluitvorming. Voor dit artikel is deze onderzoeksmethode ideaal, want zowel grenzen als wegen (of elke soort van verkeersinfrastructuur) zijn zonder enige twijfel door mensen gecreëerde elementen in het geografische landschap. Beide beïnvloeden met dezelfde zekerheid ook de politieke besluitvoering met betrekking tot de ruimtelijke ordening. Door de politieke actoren te bestuderen en te zien hoe zij reageerden en interageerden met de geografie, krijgt men een brede kijk op hoe welbepaalde geografische elementen het beleid aanzienlijk konden bepalen. Een belangrijke stelregel in de geopolitieke onderzoeksmethode is dat men politieke projecten of beslissingen cartografisch kan omzetten. Kaarten, zowel op internationaal als op lokaal vlak, zijn dan ook belangrijke hulpmiddelen in de geopolitieke onderzoeksmethode. Geopolitiek kan daarom net zo gemakkelijk bedreven worden op lokaal niveau als op internationaal niveau, zolang men de beslissingen van de politieke actoren maar cartografisch kan weergeven. Grenzen en wegen, zoals die in dit artikel worden geanalyseerd, zijn maar een paar van de vele geografische elementen die men kan gebruiken in een geopolitiek onderzoek.³

Om de concurrentiestrijd tussen Menen en Kortrijk in relatie met de grens te kunnen volgen, zullen in de eerste paragraaf een aantal concepten worden aangereikt. Een eerste concept is de stedelijke netwerktheorie. In deze theorie worden steden (politieke actoren) met elkaar verbonden door middel van handelsstromen. De verkeersverbindingen (of de geografisch elementen) waar de handelsstromen zich op hebben geënt, worden op die manier zichtbaar

2 Er zijn drie belangrijke geopolitieke scholen. De hierboven vermelde geopolitieke onderzoeksmethode komt uit de zogenaamde Franse geopolitieke school. Deze heeft haar historische wortels in het geografisch possibilisme van de Franse aardrijkskundige Paul Vidal de la Blache en de Franse Annales school. Deze school mag zeker niet worden verward met de Duitse en de Anglo-Saksische geopolitieke scholen. De pseudo-wetenschappelijke en deterministische Duitse geopolitieke school was gebaseerd op neo-darwinistische concepten en mondde ten slotte uit in de zogenaamde Lebensraumtheorie. De Anglo-Saksische geopolitieke school stelde dan weer eerder op militair-strategische doctrines.

3 F. Thuat, *Méthode de la géopolitique. Apprendre à déchiffrer l'actualité* (Parijs 1997) 20–24.

gemaakt. Verder wordt er in de eerste paragraaf ook aandacht besteed aan hoe de grens, het douaneapparaat en het economisch denken (mercantilisme) in het ancien régime evolueerden. In de daaropvolgende paragraaf wordt de strategische verkeerssituatie van Menen en Kortrijk besproken. Gebruikmakend van de gegeven concepten, wordt als laatste de geopolitieke strijd tussen de verschillende steden letterlijk en figuurlijk in kaart gebracht, waardoor het nut van de onderzoeksmethode duidelijk wordt.

De impact van grenzen en mercantilisme op het stedelijke netwerk

De stedelijke netwerktheorie werd beschreven in het spraakmakende werk *The making of urban Europe, 1000–1950* (1985) van de Amerikaanse historica Lynn Hollen Lees en de Amerikaanse econoom Paul Hohenberg. De stedelijke netwerktheorie brengt een aantal inzichten samen met betrekking tot de onderlinge relaties tussen steden. Allereerst laat deze theorie zien dat elke stad – of centrale plaats – een hiërarchisch netwerk van steden en dorpen onder zich heeft. Voor alle producten die niet te koop zijn in deze ondergeschikte steden of dorpen moeten de inwoners zich naar de markt van de centrale plaats begeven. Dit ondergeschikt netwerk van plaatsen wordt *Umland* of ommeland genoemd. De grootte van het ommeland hangt af van het belang van de centrale plaats zelf. Naargelang de grootte van de centrale plaats kan dit ommeland dus van lokaal, regionaal of zelfs van landelijk belang zijn. Maar de stedelijke netwerktheorie laat ook zien dat steden niet enkel een cateraar voor hun ommeland zijn. Steden zijn ook rustplaatsen, etappes of stapstenen, op de handelswegen die de productiecentra verbinden met de consumenten. In dit tweede aspect van de stedelijke netwerktheorie ligt de nadruk veel meer op de

Vervoersmiddelen uit de achttiende eeuw. Voor handelswaren werd vaak gebruik gemaakt van de 'tuimelkar'. Deze gravure werd gemaakt voor het programma-boekje van de 'Grote geschiedkundige stoet van vervoermiddelen' te Brussel op 16 augustus 1885. Deze stoet werd georganiseerd door het 'Sijndicaat der Beurs van Metalen en Steenkolen'.

lange afstandshandel, waarbij verkeersstromen van stad naar stad vloeien, gebruik makend van de bestaande verkeersinfrastructuur. De stedelijke netwerktheorie is bijzonder dynamisch en flexibel want veranderingen in de verkeersdichtheid of zelfs verplaatsingen van de verkeersstromen kunnen worden uitgelegd aan de hand van evoluties in het marktgebeuren of in de verkeersinfrastructuur. Zo kunnen zowel aanpassingen in vraag en aanbod, alsook het aanleggen of blokkeren van verkeersinfrastructuur handelsroutes verplaatsen.⁴

Rond de douanekantoren ontstond dus al gauw een grote bedrijvigheid die de lokale economie ten goede kwam

Vooraleer grensovergangen een plaats te geven in de stedelijke netwerktheorie is het noodzakelijk om de evolutie van het concept 'grens' in het ancien régime te schetsen, alsook de wijze waarop deze het handelsverkeer beïnvloedde. In de tweede helft van de vorige eeuw is de grens in de wetenschappelijke literatuur minder en minder beschreven als een onoverbrugbare scheidingslijn in het landschap. De aandacht is uitgegaan naar de permeabiliteit van de grens. Meer nog, de nadruk kwam in veel gevallen te liggen op de wederzijdse contacten tussen de onderlinge grensgebieden, waarbij de grens eerder als een soort lineair bindweefsel fungeerde. Deze zienswijze is op zich niet verkeerd, maar ze is wel ontstaan als een reactie op het zeventiende- en achttiende-eeuwse concept waarin de grens een duidelijke scheidingslijn moest zijn. Dit idee is uiteraard door de opkomende nationale staten in de negentiende eeuw overgenomen en verankerd. Het vorstelijk streven naar een absolute soevereiniteit in het ancien régime betekende immers dat het territorium duidelijk en helder afgebakend moest worden en dat de grens impliciet tot een lijn in het landschap werd herleid. Dat was niet altijd het geval geweest. In de middeleeuwen werd de grens veel eerder als een zone gepercipieerd, een strook land waarin de soevereiniteit van de ene vorst geleidelijk overging in die van de andere. Dit had uiteraard tal van voordelen voor wie regelmatig van het ene naar het ander gebied trok, maar het zorgde ook voor heel wat onduidelijkheid, vooral op het vlak van rechtspraak en fiscaliteit. Vanaf de zestiende eeuw zouden de vorsten er dan ook alles aan doen om deze strook land beter onder controle te krijgen. Met behulp van ambtenaren, juristen, diplomaten, militairen, cartografen en dies meer werd de greep van de vorst op het grensgebied steeds groter. De alom bekende Ferrariskaarten zijn daar een van de vele voorbeelden van. Uiteindelijk werd de soms tamelijk brede grenszone tot een lijn in het landschap gereduceerd. In de achttiende eeuw gaven de lijnen op een kaart heel precies weer tot waar de soevereiniteit van de vorst, en dus ook van het staatsapparaat, reikte.⁵

Hand in hand met het nauwkeurig bepalen van de territoriale soevereiniteit van de vorst groeide de wil om de maatschappij en het grondgebied op zoveel mogelijk vlakken te beheersen, zo ook de handelsstromen. Een van deze aspecten was de toenemende controle op wie of op wat het grondgebied binnenkwam of verliet. De lijnen op de kaarten mochten dan wel de bevolking aan beide kanten van de grens van elkaar scheiden, de grenzen bleven –

4 *The making of urban Europe, 1000–1950* werd door dezelfde auteurs herwerkt en heruitgegeven. De stedelijke netwerktheorie komt uitgebreid aan bod in het tweede hoofdstuk van de herziene druk: P. Hohenberg en L.H. Lees, *The making of urban Europe, 1000–1994* (2e druk; Cambridge, MA-Londen 1996) 47–73.

5 M. Foucher, *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique* (2e herz. druk; Parijs 1994) 81–91 en 522–524. Een wetenschappelijk werk dat de complementariteit van de grens goed laat zien is *La frontière franco-belge. Étude géographique des effets d'une frontière internationale sur la vie de relations* van de geograaf Firmin Lentacker. Volgens de Franse historicus Daniel Nordman zou Lentacker zelfs niet genoeg hierop de nadruk hebben gelegd, wat een mooie getuigenis is van de wijze hoe historici op het einde van de twintigste eeuw de grens percipieerden. D. Nordman, 'Géographie ou histoire d'une frontière: la frontière franco-belge', *Annales. Économie. Sociétés. Civilisations* 32 (1977) 438–440.

behalve in de meest extreme gevallen – permeabel.⁶ Om tal van redenen bleven de mensen die aan beide kanten van de grens woonden met elkaar in contact, gaande van familiebezoek tot lange afstandshandel en dat voor kortere of voor langere duur. Deze internationale contacten werden aan het hof, in de hoofdstad, of alleszins daar waar men het economische en financiële welzijn van de vorst (en de staat) hoog in het vaandel droeg, als potentiële en gevaarlijke aanslagen op de welvaart en rijkdom van hetzelfde rijk gezien. Een dergelijke zienswijze vloeide voort uit de economische doctrine die Europa overheerste tijdens de vroegmoderne periode: het mercantilisme. Hoewel er verschillende varianten van het mercantilisme bestonden, gingen alle genres van dit economische denken uit van de eindigheid van de hoeveelheid edelmetaal. Volgens de mercantilisten werd de rijkdom, de welvaart en de macht van de vorst, en dus ook van de staat, bepaald door de hoeveelheid goud en zilver in datzelfde rijk. De enige wijze om de macht van vorst en staat te vergroten was dus zorgen dat goud en zilver het land binnenkwamen, maar het zo weinig mogelijk verlieten. Wat voor de ene vorst winst was, moest dus volgens het mercantilisme noodzakelijkerwijze verlies zijn voor de andere. Dit wordt het *zero-sum game* principe genoemd.⁷

Een dergelijke zienswijze had uiteraard een grote invloed op de internationale handel. Afgewerkte producten die de economie geld opbrachten, konden naar hartenlust worden geëxporteerd, maar de import ervan werd waar mogelijk afgeremd via hoge invoerrechten of zelfs compleet verboden. Ruwe grondstoffen, die tot kostbare producten konden worden getransformeerd, werden meestal probleemloos ingevoerd, maar zelden vrij uitgevoerd. Om de internationale handelsstromen in een dergelijke mal te gieten moesten de vorstelijke overheden langs de grenzen van hun grondgebied een uitgebreid douaneapparaat uitbouwen. Gedurende de zeventiende en de achttiende eeuw schoten in elk Europees land douanekantoren met gecompliceerde stelsels van in-, uit- en doorvoerrechten als paddenstoelen uit de grond. Op het einde van de achttiende eeuw beschikten de meeste Europese staten over een aanzienlijke douaneadministratie die een steeds groter wordende greep had op het internationaal handelsverkeer, dankzij de veelvuldige controles aan de grens.⁸

Een drukbezocht douanekantoor was in de meeste gevallen zeer gunstig voor de lokale economie en de stedelijke financiën. De bedrijvigheid in en rond het douanekantoor hing uiteraard nauw samen met de internationale handelsrelaties en de economische conjunctuur, maar ook met de mate waarin een welbepaalde handelsroute de voorkeur genoot. Indien de handelaars een andere handelsroute zouden kiezen, zou het douanekantoor aan belang inboeten, wat op zijn beurt natuurlijk weer gevolgen had voor de grensstad. De meeste steden hadden geen of weinig mogelijkheden om de internationale economische conjunctuur of de diplomatieke relaties te beïnvloeden. Ze konden echter wel een zekere invloed uitoefenen om de handelsroutes door hun stad aantrekkelijker te maken, om zo de verkeers- en handelsstromen aan zich te binden. Naburige steden waren zich hier echter maar al te goed van bewust en ook zij probeerden hun verkeers- en handelsinfrastructuur te verbeteren, wat soms tot een verbeterde concurrentiestrijd kon leiden.⁹

De vorstelijke overheid was zich daar natuurlijk van bewust, gezien haar interesse in het controleren van de handelsstromen. Het is daarom niet verwonderlijk dat ze een belangrijke en dynamische rol speelde in het uitbouwen van het verkeersnet. Om een betere greep op het grensoverschrijdend verkeer te bekomen, dirigeerde de douaneadministratie de handelsstromen vaak naar één welbepaald douanekantoor per streek. Daarmee speelde de

6 *La rectification du tracé des frontières sur les cartes des Pays-Bas autrichiens de Ferraris (1777–1779)*. S. Dubois red. Koninklijke commissie voor geschiedenis (Brussel 2001) ix-x en M.-W. Serruys, 'The port and city of Ostend and the process of state consolidation in the Southern Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries: a geopolitical approach', *International journal of maritime history* 19 (2007) 320.

7 R. Beutels en R. De Schryver, *Over het mercantilisme in de Spaanse Nederlanden. Economisch-historische duiding van een merkwaardig nederlandstalig mercantilistisch traktaat van Pieter Cardon: 'De Oorsprong van de Ruïne en Armoede der Spaanse Nederlanden' 1686–1699* (Tielt 1991) 13–17; Foucher, *Fronts et frontières*, 80–81 en S. Pincus, 'Rethinking mercantilism: political economy, the British Empire, and the Atlantic world in the seventeenth and eighteenth centuries', *The William & Mary Quarterly* 69 (2012) 12–13.

8 R. Beutels en R. de Schryver, *Over het mercantilisme in de Spaanse Nederlanden, 18–19*; H. Coppens, *De financiën van de centrale regering van de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het Spaanse en onder Oostenrijks bewind (ca. 1680–1788)*. Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België 57 (Brussel 1992) 102–109 en J.A. Van Houtte, 'Economic development of Belgium and the Netherlands from the beginning of the modern era', *Journal of European economic history* 1 (1972) 108.

9 Hohenberg en Lees, *The making of urban Europe*, 64. In Serruys, 'The port and city of Ostend', 339–342 ziet men welke inspanningen Oostende deed om zijn verkeers- en handelsinfrastructuur te verbeteren om op te klimmen tot belangrijkste Zuid-Nederlandse havenstad.

douane natuurlijk in de kaart van bepaalde grenssteden. Het verkeersnetwerk dat zich hierop entte, vertoonde een waaier- of fuikvormig patroon. In een dergelijk verkeerspatroon of fuik (*fyke* of *funnel* in het Engels) komt op één bepaald punt al het verkeer bij elkaar, waarna het – in dit geval aan de andere kant van de grens – weer uitwaaiert over verschillende wegen. Het smalste of drukste stuk wordt in de transportgeschiedenis, alsook in de studie van de ontwikkelingen van handelsstromen, vaak aangeduid als *bottle-neck*. In het Nederlands gebruikt men in het dagelijks taalgebruik meestal het woord ‘flessenhals’. *Bottle-necks* of flessenhalzen zijn dus plaatsen waar verschillende wegen (en dus ook handelsstromen) noodgedwongen samenkomen. Dit kan het gevolg zijn van institutionele/fiscale beslissingen zoals douaneovergangen aan de grens, maar ook van geografische omstandigheden, zoals bergpassen of bruggen over rivieren. In al deze gevallen werden *bottle-necks* gecreëerd. Uiteraard konden fysische omstandigheden (geografie) samengaan met de institutionele/fiscale barrières. Hoewel we de dag van vandaag flessenhalzen in het verkeer als iets negatiefs ervaren (files), hadden lokale overheden in de achttiende eeuw daar vaak een andere kijk op. Zij zagen dat extra verkeer niet zozeer als fileleed, maar veeleer als een bijkomende bron van inkomsten. In zijn onderzoek naar het Venetiaanse stedelijk netwerk in de negentiende eeuw heeft de Italiaanse historicus Giovanni Favero inderdaad opgemerkt dat *bottle-necks* vaak een iets sterkere demografische en naar alle waarschijnlijkheid ook economische, groei vertoonden dan de omliggende steden.¹⁰

De vele naar elkaar toelopende wegen zorgden natuurlijk voor een toename in de verkeersdichtheid, maar hoe pasten de grensovergangen in het flessenhalsverhaal, en hoe veroorzaakte dit bijkomende inkomsten voor de lokale economie? Om deze vraag te beantwoorden is het eerst nodig om te zien hoe het er aan toe ging bij een douanekantoor aan de grens. Voor elk product dat de grens overging – meer dan 3.000 soorten volgens Ann Coenen – bestond, naargelang het werd geïmporteerd, geëxporteerd of doorgevoerd, een specifiek douanetarief.¹¹ In de Oostenrijkse Nederlanden werden de douanerechten bepaald door de Raad van Financiën, die ze vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw regelmatig aanpaste aan de economische noden. Niet enkel lastdieren, karren of wagens, maar ook rivierschuiten en zeeschepen werden grondig doorzocht door de douaniers. Het soort product, alsook de hoeveelheid, werd opgetekend door de douaniers, waarna het te betalen douanerecht werd bepaald. Na de betaling werden de kisten, balen, enzovoort verzegeld en kreeg de voerman of handelaar een briefje, een zogeheten *acquit*, mee. Met deze kwitantie kon hij bewijzen dat de douanerechten waren betaald, maar dat hield niet in dat hij werd vrijgesteld van verdere controles. Op verscheidene plaatsen in het binnenland waren er douanekantoren, waar de grenscontrole nog eens dunnetjes werd overgedaan, dit om zeker te weten dat alle rechten waren betaald. Deze controles waren vooral gericht op het transitoverkeer en op die handelaars die niet aan de grens maar op de plaats van bestemming hun douanerechten moesten betalen. Ook goederen die werden geëxporteerd waren onderhevig aan deze veelvuldige douanecontroles. De uitvoerrechten werden meestal niet aan de grens, maar in de binnenlandse douanekantoren betaald. Zo werd een groot deel van de producten die via Menen de Oostenrijkse Nederlanden verlieten al in Kortrijk door de douane aangeslagen. Onderweg naar de grens, en zeker voor de grens, werd de lading nog eens geïnspecteerd voor het geval de handelaar nog wat extra producten zou toevoegen aan zijn lading. Indien bij een controle de vervoerde goederen niet overeenkwamen met de kwitantie kreeg de voerman of handelaar in het beste geval een boete. In het slechtste geval werd zijn lading in beslag genomen.¹²

10 G. Favero, *Gateways as intermodal nodes in different ages: a case study* (Onuitgegeven paper, Eighth European Social Science History Conference, Gent 2010) 1, 4 en 6.

11 A. Coenen, *Carriers of growth? International trade and economic development in the Austrian Netherlands, 1759–1791* (Onuitgegeven doctoraatsthesis, Universiteit Antwerpen 2013) 29.

12 H. Coppens, *De financiën van de centrale regering van de Zuidelijke Nederlanden*, 103–104; M. Dorban e.a., *Douane, commerce et fraude dans le sud de l'espace belge et grand-ducal au XVIIIe siècle* (Louvain la Neuve 1998) 111–112 en Moureaux, P., ‘Le commerce entre la France et les Pays-Bas autrichiens dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. Une première approche des sources quantitatives’ in: P. Léon red., *Aires et structures du commerce français au XVIIIe siècle*. Centre d'histoire économique et sociale de la région lyonnaise 5 (Lyon 1975) 147.

Door een verkeerd opgestelde kwitantie konden de douanecontroles soms veel tijd in beslag nemen. Dit had dan weer lange wachtrijen tot gevolg. Voerlieden en handelaars maakten van de gelegenheid gebruik om in nabijgelegen herbergen iets te drinken of te eten, terwijl uiteraard ook hun trekdieren moesten worden gevoederd. Anderen konden hun vermoeide trekdieren inwisselen voor een nieuw span. Rond de douanekantoren ontstond dus al gauw een grote bedrijvigheid die de lokale economie ten goede kwam.¹³ In een zekere zin creëerde het oponthoud aan de grens een soort, weliswaar niet verplichte, stapelmarkt. Handelaars kregen immers de mogelijkheid om tijdens het wachten zaken te doen met andere handelaars en zo hun producten op de lokale markt te verkopen, wat dan weer het aanbod deed toenemen. Hierdoor nam het belang van het grensstadje als centrale plaats in zijn ommeland verder toe. Het ommeland kon uiteraard ook in zekere mate instaan voor retourvrachten voor de handelaars.¹⁴ Voor de stedelijke overheid waren de douaneactiviteiten dan weer van wezenlijk belang om de inkomsten op peil te houden via verbruiksbelastingen, zoals bier- en wijnaccijnzen, poortgeld, kaderechten of marktrechten.¹⁵

Achttiende-eeuws plan-reliëf van Menen bewaard in het Museum voor Schone Kunsten te Rijsel. Om belegeringen voor te bereiden bouwden de ingenieurs van het Franse leger nauwkeurige maquettes van verscheidene vestingen. Deze plan-reliëfs geven behalve een goed beeld van de vestingwerken ook een heel precies beeld van hoe de stad en de omstreken eruitzagen. Op de foto is te zien: A. Leie, B. stadhuis, C. Steenweg naar Rijsel (waar het douanekantoor was gevestigd), D. Steenweg naar Ieper, E. Steenweg naar Brugge, F. Steenweg naar Kortrijk. Met dank aan Dominic Goode (www.fortified-places.com).

13 R. Haelewyn, *Oostenrijkse wegen in West-Vlaanderen* (Brugge 1971) 53–56 en A. Maćzak, *De ontdekking van het reizen. Europa in de vroeg-moderne tijd* (Utrecht 1998) 95–97.

14 De achttiende-eeuwse Mechelse stapelmarkt op zout en haver is daar een goed voorbeeld van. De Mechelse stadsarchivaris René De Roo omschreef het als volgt: 'Het zout en de haver [...] werden uitgeladen en gemeten en nadien kon de koopman er opnieuw over beschikken. De stad haalde niet veel directe baat uit al die verrichtingen. Ze hief er geen taken op. Onrechtstreeks evenwel werden de stedelijke financiën in gunstige zin beïnvloed door de bedrijvigheid die de aanwezigheid van de stapel in de stad meebracht' in: R. De Roo, 'De Leuvense vaart. Een aspect van de economische politiek der Oostenrijkers', *Handelingen van de Koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en schone kunst van Mechelen* 55 (1951) 105–115. Zie ook Hohenberg en Lees, *The making of urban Europe*, 51 en 52.

15 P. Janssens, H. Verboven en A. Tiberghien, *Drie eeuwen Belgische belastingen. Van contributies, controleurs en belasting-consulenten* (Brussel 1990) 103–104.

Menen: van middeleeuws verkeersknooppunt tot strategisch gelegen grensplaats

Menen werd voor het eerst vermeld in 1087. Rond diezelfde tijd werd ook voor het eerst melding gemaakt van de heirbaan die de jaarmarkt van Rijsel met die van Torhout en Brugge verbond. Daar waar deze weg de Leie overstak, ontstond Menen. In 1260 was er al sprake van een brug. Dankzij haar ligging en haar draperiekeure (1351) groeide de plaats uit tot een welvarend stadje. Menen is in de literatuur altijd beschreven als een kruispunt van twee van de belangrijkste handelswegen in het graafschap Vlaanderen. Maar eigenlijk moet men Menen eerder zien als een driesprong of een soort van hoofdletter Y. De linkerbovenarm wordt gevormd door de weg naar Brugge. De Leie die via Kortrijk verder naar Gent stroomt, maakt de rechterbovenarm. Het wegdeel

Menen-Rijsel en het stroomopwaarts gelegen deel van de Leie en haar zijrivier de Deule vormen de poot van de Y. Hoewel de twee verkeersassen in de poot van de Y niet parallel aan elkaar lopen, komen ze terug samen in Rijsel. Voor Rijsel is Menen dus de plaats waar de door haar gegeneerde verkeersstromen definitief uit elkaar gaan: 'links' naar Brugge en de havens aan het Zwin en 'rechts', via het Leiedal (per schip of per weg), naar Gent, het noordoosten van Vlaanderen en zo verder naar het noorden van Brabant (Antwerpen) en de Noord-Duitse vlakke. Uiteraard is Menen ook de plaats waar de handelsstromen uit deze gebieden bij elkaar komen alvorens ze in Rijsel toekomen. Rijsel op haar beurt is dan weer de toegangspoort tot Parijs en de jaarmarkten in de Champagne. De nabijheid van Ieper (textielnijverheid, jaarmarkt) en Mesen (jaarmarkt) versterkte verder nog de functie van Menen als verkeersknooppunt en als centrum van lakennijverheid.¹⁶

Zowel voor Versailles als later voor Brussel was Menen daarom de ideale plaats om de grensoverschrijdende handelsstromen tussen het graafschap Vlaanderen en Noord-Frankrijk te controleren

Aan deze welvaart kwam een eind in de zestiende eeuw. De godsdienstoorlogen met hun continue verwoestingen gevolgd door de scheiding der Nederlandse gewesten betekenden de doodsteek voor de lakennijverheid. Hoewel Menen een belangrijk verkeersknooppunt bleef, kon door de economische laagconjunctuur in de Spaanse Nederlanden geen duurzame herstart plaatsvinden. De vele en langdurige veroveringsoorlogen van de Franse koning Lodewijk XIV (1638–1715) waren eveneens nefast voor de economische ontwikkelingen in de Zuidelijke Nederlanden, maar ze zouden wel de stedelijke functies van Menen grondig heroriënteren.¹⁷ Tot 1667 was Menen ver verwijderd van de grens met Frankrijk, maar de bijzonder succesvolle veldtocht van maarschalk Turenne veranderde de geopolitieke situatie compleet. Menen lag nu niet enkel aan de grens, maar ook nog eens aan de Franse kant. Deze situatie werd bevestigd door de opeenvolgende Vredes van Aken (1668) en Nijmegen (1678). Het duurde niet lang vooraleer de Franse vestingbouwer Sébastien Le Prestre de Vauban, Menen transformeerde tot een imposant militair steunpunt met garnizoen.¹⁸ In 1679 werd de oude aarden weg tussen Menen en Rijsel vervangen door een gloednieuwe geplaveide steenweg, waardoor het verkeer ongeacht het weer altijd kon doorgaan. De nieuwe steenweg fungeerde als een soort fuik om al de handelsstromen over Menen te laten lopen. Daarmee kon Jean-Baptiste Colbert, de mercantilistisch ingestelde minister van financiën van Lodewijk XIV, al het handelsverkeer op de belangrijkste verkeersader tussen Vlaanderen en Rijsel, en verder naar Parijs, controleren. Menen werd hierdoor bij uitstek de militaire en commerciële toegangspoort tot Rijsel, en daarmee Noord-Frankrijk (zie kaart 1).¹⁹

16 J. Dhondt, 'Menen' in: *Belgische steden in reliëf Plannen opgenomen door Franse militaire ingenieurs – XVIIe-XIXe eeuw*. Gemeentekrediet van België (Brussel 1965) 231–232, 234–236, 238 en 242 en Maddens, 'Menen', 670–671.

17 Dhondt, 'Menen', 242–244 en Maddens, 'Menen', 672.

18 Dhondt, 'Menen', 244–245; Lentacker, *La frontière franco-belge*, 13; Maddens, 'Menen', 672 en R. Opsommer, *Ieper en de Frans-Belgische grens (17de-18de eeuw)*. 300 jaar vredesverdragen van Utrecht en Rastatt (Ieper 2013) 21 en 29.

19 Lentacker, *La frontière franco-belge*, 43–44; Maddens, N. e.a., *De geschiedenis van Kortrijk* (Tielt 1990) 353 en G. Reverdy, *Histoire des routes de France*. Que sais-je? 2964 (Parijs 1995) 30 en 37.

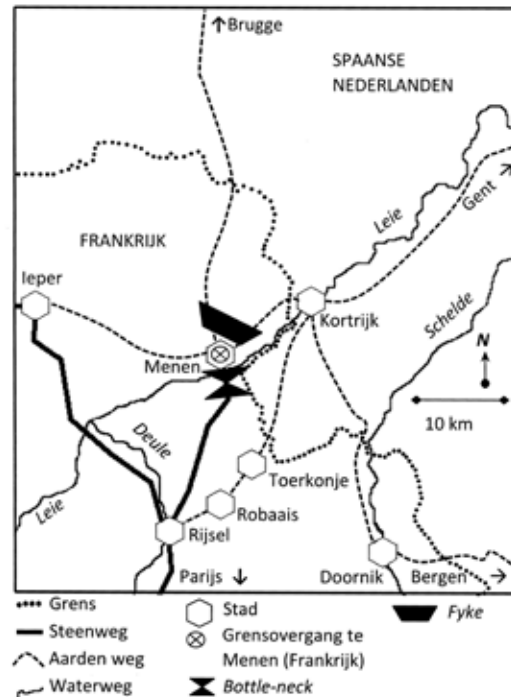
De vredesverdragen van Utrecht (1713) en Rastatt (1714) hadden Mene na de Spaanse Successieoorlog (1701–1714) weer bij de Zuidelijke Nederlanden (nu onder Oostenrijkse heerschappij) gevoegd. Het militaire karakter van de stad bleef behouden, want het in 1715 getekende Barrièretractaat bepaalde dat een Staats garnizoen de plaats van de Franse militairen moest innemen. Zo behield Mene haar functie van strategische grensplaats en toegangspoort tot Noord-Frankrijk. Met dien verstande dat de Franse grens nu niet meer ten noorden van de stad lag, maar door de Leie liep, net ten zuiden van de stadskern.²⁰

'Que le seul point de vue de Ceux de Courtrai tend uniquement a priver [...] la ville de Menin de tout passage'²¹

Toen Mene weer bij de Zuidelijke Nederlanden ging horen, was het via de nieuwe steenweg bijzonder goed verbonden met Rijsel en met de rest van Frankrijk. De verbindingen met de rest van de Oostenrijkse Nederlanden waren daarentegen uitermate slecht, omdat er in tegenstelling tot Frankrijk nog maar weinig verharde wegen waren. De oude aarden wegen waren gedurende lange periodes vaak onberijdbaar. Zo klaagden de inwoners van Wijnendale dat door de slechte staat van de aarden weg van Mene naar Brugge de transportkosten zo hoog waren opgelopen, dat het geen zin meer had om de oogst naar de markt te brengen. Daardoor rotte een deel van de oogst zelfs weg op het veld. Elke keer als de Leie buiten haar oevers trad, veranderde de oude weg tussen Mene en Kortrijk in een onbegaanbare modderpoel, waardoor het een hele tijd kon duren voordat men weer van de ene naar de andere stad kon reizen.²²

Het verbeteren van het verkeersnetwerk was dus van primordiaal belang voor de Oostenrijkse Nederlanden, wilden ze (het mercantilistisch gedachtegoed in acht genomen) de handelsstromen controleren en sturen. In Frankrijk werd de aanleg van steenwegen planmatig bepaald op het hoogste niveau in Versailles. Dit was absoluut niet het geval in de Oostenrijkse Nederlanden. Hier werden de steenwegen aangelegd en bekostigd door de lokale besturen (steden, kasselrijen, provincies) of een enkele keer door particulieren (adel, entrepreneurs), weliswaar na toelating door de Raad van Financiën in Brussel. Deze laatste ging na of de nieuwe steenweg niet tegen de belangen van de vorst inging en ook of er eventueel andere partijen, in de meeste gevallen naburige steden, werden benadeeld. Aangezien veel steden een verbetering van de verkeers- en handelsinfrastructuur van hun buur niet konden smaken, kwam er van de vele aanvragen bij de Raad van Financiën om een steenweg te bouwen vaak weinig terecht.²³ Grote en machtige steden zoals Gent oefenden overigens druk uit op de centrale overheid in Brussel om bepaalde aanvragen te weigeren. Pas vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw zou de Raad van Financiën krachtadiger gaan optreden, niet in het minst omdat ze een duidelijk inzicht had ontwikkeld in hoe het verkeersnet er uit moest gaan zien. Tal van lokale overheden zouden een octrooi krijgen om een steenweg te bouwen, waardoor de Oostenrijkse Nederlanden op de vooravond van de Franse Revolutie over een van de meest uitgebreide wegennetwerken konden beschikken.²⁴

Kaart 1: Het wegennet in het zuiden van Vlaanderen in 1700

20 Dhondt, 'Mene', 245; Lentacker, *La frontière franco-belge*, 25; Maddens, 'Mene', 672 en R. Opsommer, *leper en de Frans-Belgische grens (17de–18de eeuw). 300 jaar vredesverdragen van Utrecht en Rastatt* (leper 2013) 70 en 75.

21 'Het enige wat telt voor die van Kortrijk is hoe ze al het doorgaand verkeer naar Mene kunnen tegenhouden' in: Algemeen Rijksarchief (verder ARA), Raad van Financiën (verder RvF), inv. nr. 3349, *Chaussée de Courtrai à Menin, Tournai, Lille et Tourcoing, 1751–1764* (verder *Chaussée de Courtrai à Menin*), Mene aan Karel van Lotharingen, 1 maart 1752.

22 ARA, RvF, inv. nr. 3347, *Chaussée de Bruges à Menin, 1751–1756*, Rekenkamer aan Raad van Financiën, 21 januari 1751 en Haelewyn, *Oostenrijkse wegen in West-Vlaanderen*, 30 en 44.

23 L. Génicot, *Histoire des routes belges depuis 1704*. Collection nationale 89 (Brussel 1948) 17–20 en Reverdy, *Histoire des routes de France*, 29–30, 35–36, 38 en 40–41.

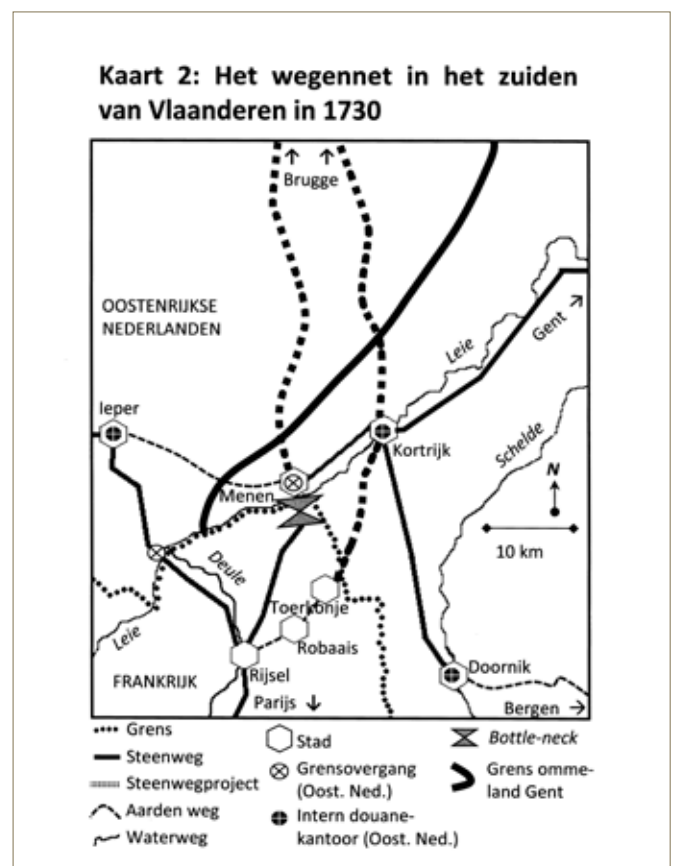
24 M.-W. Serruys, 'The Austrian Netherlands' transit policy and the port of Ostend: solving the crisis of the 'Closure of the Scheldt' in: L.U. Scholl en D.M. Williams ed., *Crisis and transition. Maritime sectors in the North Sea region 1790–1940*. Deutsche Maritime Studien 5 (Bremen 2008) 152–155 en Serruys, 'The port and city of Ostend', 334–339.

Toch zou Mene al in 1723, en misschien zelfs al eerder, via Kortrijk met Gent worden verbonden. Daarmee werd Mene als een van de eerste steden in de Zuidelijke Nederlanden aangesloten op het wegennet.²⁵ Welke de redenen waren van deze snelle aansluiting kan men helaas niet zo gemakkelijk achterhalen doordat de brand van het Koudenbergpaleis (1731) de archieven met betrekking tot deze weg vernietigden. Omdat de Franse markt vanwege mercantilistische redenen nu quasi gesloten was voor haar producten, had Mene een aanvraag ingediend om aangesloten te worden op de Oostenrijks-Nederlandse markt. Toch is het heel onwaarschijnlijk dat dit het motief was achter de snelle verbinding met de rest van het land. De Meense nijverheid was daarvoor te onbelangrijk. Waarschijnlijk speelden de militaire aspecten – net na de Spaanse Successieoorlog – een grote rol en wilde de centrale overheid in geval van oorlog de Meense vesting snel kunnen bevoorraden.²⁶ De belangrijkste reden lijkt echter de politieke druk te zijn geweest die de stad Gent achter de schermen uitoefende om de verbinding Gent-Kortrijk-Mene te bewerkstelligen. Dankzij deze verbinding domineerde Gent nu het dal van de Leie en kon het Kortrijk en Mene in zijn ommeland integreren. Maar Gent beheerste nu ook via Mene de toegang tot Rijsel en Noord-Frankrijk. Door de slechte verkeersverbindingen tussen Mene en Brugge werd al het handelsverkeer over Gent omgeleid, wat de distributieve functies van die stad ten goede kwam.²⁷

Deze verkeerssituatie was op zich gunstig voor Mene, aangezien het grootste gedeelte van het Vlaamse handelsverkeer richting Frankrijk langs haar passeerde, ware het niet dat Kortrijk vanaf 1720 een steeds actievere verkeerspolitiek ging voeren. Rond 1722 besloten de stad en de kasselrij Kortrijk om samen met de Staten van Doornik en het Doornikse een octrooiaanvraag in te dienen. Voor Mene was deze steenweg naar Doornik niet echt gevaarlijk, maar het liet wel de ambities van Kortrijk zien. Veel hachelijker voor Mene was de aanvraag van eind 1722 of begin 1723. Hierin vroeg Kortrijk de toestemming om een steenweg te mogen aanleggen naar het Franse stadje Tourcoing (Toerkonje), van waaruit men via Roubaix (Robaais) naar Rijsel kon gaan. Als dit project doorgang vond, dan had Kortrijk een eigen toegang tot Rijsel en Frankrijk. Mene zou dan haar bevoorrechte positie als toegangspoort tot Noord-Frankrijk verliezen. Het project werd om die reden dan ook tegengehouden door de Raad van State in Brussel (zie kaart 2).²⁸

In 1738 lanceerde Kortrijk samen met Brugge een nieuw wegenbouwproject: de steenweg Brugge-Kortrijk. Voor Brugge was dit de ideale manier om Gent te *bypassen*, terwijl Kortrijk zijn verkeerspositie in het zuiden van het graafschap versterkte. Al snel kwam er oppositie. Ten eerste van de Gentenaars die niet wilden dat de Bruggeelingen direct toegang zouden krijgen tot hun ommeland. Zij werden gevolgd door de Menenaars die vreesden dat Kortrijk het verkeersknooppunt van de streek zou worden, en ten slotte van de Vrijlaten die vonden dat de weg teveel het Brugse Vrije links liet.²⁹ Mene en het Brugse Vrije besloten om het Kortrijkse project te pareren door zelf een octrooi aan te vragen. De steenweg Brugge-Mene zou parallel lopen aan Brugge-Kortrijk, maar zou een veel kortere verbinding tussen Brugge en de Franse markt bewerkstelligen. Kortrijk hamerde dan weer vooral

- 25 L. Génicot, 'Études sur la construction des routes en Belgique', 3 vol., *Bulletin de l'institut de recherches économiques et sociales* 12 (1946) kaart 1–2.
- 26 B. Arickx, De aanleg van de steenweg Kortrijk-Gent 1716–1722 (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Leuven 1972) 46–47 en 55; Haelewyn, *Oostenrijkse wegen in West-Vlaanderen*, 44–45 en Maddens e.a., *De geschiedenis van Kortrijk*, 353.
- 27 Arickx, *De aanleg van de steenweg Kortrijk-Gent*, 49; ARA, RvF, inv. nr. 3295, *Chaussées et chemins en général, 1731–1794* (verder *Chaussées et chemins*), Interne nota Raad van Financiën, 23 april 1737; ARA, Secretarie van Staat en Oorlog (verder SSO), inv. nr. 2199, *Construction de routes et de chaussées, 1750–1765* (verder *Construction*), Staten van Doornik en het Doornikse aan Maria-Elisabeth, 13 maart 1738 en Geheime Raad aan Maria-Elisabeth, 7 januari 1739.
- 28 ARA, RvF, inv. nr. 3341, *Chaussées de Flandre, 1731–1750* (verder *Chaussées de Flandre I*), Octrooiaanvraag, vermoedelijk 1722 en Raad van State aan de Prié, 22 januari 1723; Haelewyn, *Oostenrijkse wegen in West-Vlaanderen*, 49 en Maddens e.a., *Geschiedenis van Kortrijk*, 353.
- 29 Een Vrijlaat is een inwoner van het Brugse Vrije.

op het feit dat Brugge goedkoper Henegouwse steenkool zou kunnen betrekken via de net aangelegde weg naar Doornik. Deze laatste stad steunde Kortrijk en liet de Raad van Financiën in Brussel weten dat de handel met het Noord-Franse Rijsel haar veel schade berokkende. Gent keerde zich zoals verwacht ook tegen het tweede project. Beide steenwegen benadeelden immers de distributieve functies van Gent in het graafschap. Iedere antagonist beweerde ook dat het welslagen van een van de andere projecten de neergang van de eigen stedelijke economie betekende. Het mercantilistisch *zero-sum game* principe bleek dus niet enkel van groot belang voor het dirigeren van de buitenlandse handel, maar ook voor wat betreft de aanleg van de verkeersinfrastructuur binnen de eigen staatsgrenzen. Als belangrijkste stad in Vlaanderen kon Gent, zeker tot 1750, nog veel invloed uitoefenen op de centrale overheid in Brussel, waardoor het er in slaagde om in 1739 de twee projecten te doen mislukken. Ondanks het feit dat haar octrooiaanvraag was geweigerd, was Mene er wel weer in geslaagd om de Kortrijkse plannen te fruiken.³⁰

Het was pas nadat de centrale overheid in Brussel de politieke macht van Gent in de Staten van Vlaanderen had gebroken in 1754, dat de twee projectaanvragen weer werden ingediend bij de Raad van Financiën. De Gentse schepenen protesteerden fel en benadrukten nog maar eens dat de centrale plaats van Gent in Vlaanderen in het gedrang kwam. Ze beklemtoonden dat de weigering van 1739 om deze twee wegen aan te leggen, betekende dat de vorst de centrale positie van Gent erkende. Die erkenning hield in – aldus de Gentse schepenen – dat de stad het recht had het Leiedal tot aan de Franse grens bij Mene te beheersen.³¹ Ondanks de felle Gentse oppositie werd zowel de steenweg Brugge-Kortrijk (1750) als de steenweg Brugge-Mene (1751) geocctrooierd. In de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw werd vanuit Mene een waaivormig wegenpatroon aangelegd, dat naar alle hoeken van Vlaanderen leidde: via Kortrijk naar Gent (1723), naar Doornik (1725) en Brugge (1750), via Roeselare naar Brugge (1751) en ten slotte naar Ieper (1756). Deze waaier vormde een fuik die alle Vlaamse handelsstromen bundelde in de Meense *bottle-neck*, alvorens de Franse grens over te steken (zie kaart 3).³²

Voor Kortrijk bleef enkel nog maar de mogelijkheid om de weg naar Tourcoing uit te bouwen, wilde het een rol kunnen spelen als grensovergang. Onder het mom van reparaties werd de slecht berijdbare aardeweg naar Tourcoing geleidelijk aan door de Kortrijkzanen geplaveid. Mene vreesde dan ook dat de aardeweg op termijn in een steenweg zou veranderen en dat al het handelsverkeer via Tourcoing naar Kortrijk zou lopen. In een brief aan landvoogd Karel van Lotharingen werd – het mercantilisme indachtig – ‘la ruine totale de la ville de Mene’ of het einde van Mene voorspeld. Twee dagen later werd de brief besproken in de Raad van Financiën en ook zij waren van mening dat de weg van Tourcoing naar Kortrijk grote risico’s inhield voor de Meense economie. Op orders van Brussel stopte Kortrijk voorlopig met de ‘herstellingswerken’.³³ Maar een paar jaar later maakte Kortrijk handig gebruik van de ordonantie van 3 maart 1764, waarin keizerin Maria-Theresia (1717–1780) de lokale overheden in Vlaanderen opdroeg

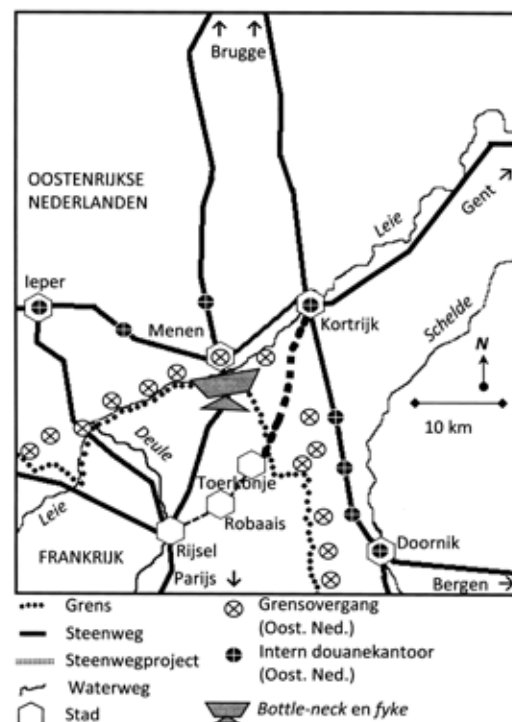
30 ARA, SSO, inv. nr. 2199, Construction, Staten van Doornik en het Doornikse aan Maria-Elisabeth, 13 maart 1738 en Geheime Raad aan Maria-Elisabeth, 7 januari 1739 en P. Lenders, *De politieke crisis in Vlaanderen omstreeks het midden der achttiende eeuw. Bijdrage tot de geschiedenis der Aufklaering in België*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren 25 (Brussel 1956) 9–16.

31 ARA, RvF, inv. nr. 3341, Chaussées de Flandre I, Memorie van de schepenen van de Keure van Gent, vermoedelijk 1750 en Lenders, *De politieke crisis in Vlaanderen*, 9–16.

32 ARA, RvF, inv. nr. 1002, 1751–1752, Mandements, patentes, octrois et actes similaires, fol. 45r.–50v.; ARA, RvF, inv. nr. 3295, Chaussées et chemins, Principes généraux concernant l'accord et expédition des octrois pour la construction des chaussées aux Pays-Bas, vermoedelijk 1756 en Haelwijn, *Oostenrijkse wegen in West-Vlaanderen*, 21. Van de steenweg Brugge-Kortrijk bestaat trouwens een mooie op internet raadpleegbare kaart op www.historischebronnenbrugge.be.

33 ARA, RvF, inv. nr. 3349, Chaussée de Courtrai à Mene, Mene aan Karel van Lotharingen, 1 maart 1752; Interne nota Raad van Financiën, 4 maart 1752 en Raad van Financiën aan Karel van Lotharingen, 12 april 1752.

Kaart 3: Het wegenet in het zuiden van Vlaanderen in 1760

om lokale wegen te herstellen. Zo slaagde Kortrijk er in om in 1765 de weg naar Tourcoing grotendeels te plaveien. Uiteraard was het hele geval aanhangig gemaakt bij de Raad van Financiën en Menen had niet nagelaten erop te wijzen dat men veel gemakkelijker de douanerechten kon ontduiken tussen Kortrijk en Tourcoing. In Menen, verzekerden ze de Raad van Financiën, was dat veel moeilijker aangezien de grens door de Leie werd gevormd.³⁴ Brussel, dat veel liever haar douaneactiviteiten op één plaats concentreerde, koos weer de kant van Menen. Toch kon de Raad van Financiën niet om het feit heen dat de weg Kortrijk-Tourcoing een realiteit was geworden en dat het een deel van de grensoverschrijdende verkeersstromen had omgeleid. Vooral runderen uit Veurne, Brugge en het Land van Waas, alsook paarden uit de Verenigde Provinciën werden via Kortrijk en Tourcoing naar de Rijselse veemarkt gevoerd. Karren en wagens maakten vooralsnog minder gebruik van de nieuwe weg, omdat een deel in Frankrijk nog ongeplaveid was. Om de stroom van paarden en runderen weer via Menen te laten passeren, besloot de Raad van Financiën in 1765 om tol te heffen op de weg naar Tourcoing. De tolheffing vond enkel plaats in de wintermaanden, wanneer de veehandel het actiefst was. Door flexibel en pragmatisch op te treden, slaagde de Raad van Financiën er in om de grensoverschrijdende verkeersstromen naar de meest geschikte en gewenste grensovergangen, zoals Menen, te dirigeren.³⁵

Nu het handelsverkeer de weg tussen Kortrijk en Tourcoing meed en het waaivormig wegennet de verkeersstromen in de Meense flessenhals perste, was de positie van Menen als toegangspoort tot Rijsel en Noord-Frankrijk nagenoeg ongenaakbaar geworden. Toch betekende dit niet dat de Meense grensovergang geen rol meer speelde in verdere octrooiaanvragen. Steden die belang hadden bij de handel met Frankrijk probeerden dan ook om steenwegen aan te leggen die aansloten op de bestaande steenwegen naar Menen. Zo lanceerde Oostende in 1763 het plan om via een steenweg naar Wijnendale aansluiting te zoeken op de steenweg naar Menen. De Oostendenaars wilden zo de Noord-Franse vismarkten gaan bevoorraden. Het plan werd met veel kritiek onthaald door Brugge en Kortrijk. Brugge gebruikte dezelfde argumenten die Gent destijds had geuit tegen de steenwegen van Brugge naar Kortrijk en Menen, namelijk dat de stad haar centrale positie zou kwijtspelen. Het *bypassen* van Brugge zou er ook voor zorgen dat haar vismarkt aan belang zou verliezen. Terwijl Brugge een hele resem van al dan niet gegronde redenen kon aanhalen, verbijsterde Kortrijk vriend en vijand met het argument dat Menen er beter van zou worden.³⁶ Aangezien de verbinding Oostende-Wijnendale perfect paste in de Oostenrijks Nederlandse verkeers- of transitopolitiek werd het octrooi in 1765 toegekend door de Raad van Financiën, waardoor Menen een directe verbinding met de Oostendse haven kreeg. De langdurige en structurele maritieme expansie in de Zuidelijke Nederlanden vertaalde zich voor Menen in een toename van het handelsverkeer richting Noord-Frankrijk tijdens de laatste decennia van de achttiende eeuw (zie kaart 4).³⁷

34 ARA, RvF, inv. nr. 3342, Chaussées de Flandre, 1751–1769 (verder Chaussées de Flandre II), Raad van Financiën aan Karel van Lotharingen, 27 januari 1763; ARA, RvF, inv. nr. 3349, Chaussée de Courtrai à Menin, Interne nota Raad van Financiën, 7 april 1771 en J.-B.-H Serruys, *Zesden placcaert-boek van Vlaenderen*. III (Gent 1786) 846–856.

35 ARA, RvF, inv. nr. 1016, Octrois et concessions, 1763–1767 (verder Octrois), fol. 216v. en ARA, RvF, inv. nr. 3342, Chaussées de Flandre II, Raad van Financiën aan Karel van Lotharingen, 28 september 1765. Het belang van de grensovergangen Menen en Kortrijk voor de paardenhandel wordt bevestigd in het huidige onderzoek van Jeroen Vanderheyden. J. Vanderheyden, *De paardenhandel in de Oostenrijkse Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw op basis van douanestatistieken* [werktitel] (BA-papier in voorbereiding, Vrije Universiteit Brussel).

36 ARA, RvF, inv. nr. 3352, Chaussée d'Ostende à Winendale, 1765–1766, Raad van Financiën aan Karel van Lotharingen, 1 augustus 1763; Serruys, 'The Austrian Netherlands' transit policy and the port of Ostend', 159 en Serruys, 'The port and city of Ostend', 340.

37 ARA, RvF, inv. nr. 1016, Octrois, fol. 174v.-181r.; Serruys, 'The Austrian Netherlands' transit policy and the port of Ostend', 159 en 161–163 en Serruys, 'The port and city of Ostend', 340 en 345–346.

Kaart 4: Het wegennet in het zuiden van Vlaanderen in 1780

Conclusie

Door zijn ligging aan de Leie en doordat het ongeveer in het midden van de vier grootste steden van het graafschap (Gent, Brugge, Ieper en Rijsel) lag, groeide Menen in de middeleeuwen uit tot een van de voornaamste Vlaamse verkeersknooppunten. Deze situatie werd al vroeg bevestigd in de bronnen en in de literatuur. Het belang van Menen als grensstad en dito grensovergang is van veel latere datum. Deze nieuwe stedelijke functie is geheel te wijten aan de veroveringsoorlogen van Lodewijk XIV, waardoor Menen tussen 1667 en 1713 eerst aan de Franse kant, en daarna aan de Oostenrijks/Zuid-Nederlandse kant van de grens kwam te liggen. Het samenkomen van verschillende handelswegen om de Leie over te steken, creëerde een flessenhals of *bottle-neck* die de douanecontroles aanzienlijk vergemakkelijkte. Zowel voor Versailles als later voor Brussel was Menen daarom de ideale plaats om de grensoverschrijdende handelsstromen tussen het graafschap Vlaanderen en Noord-Frankrijk te controleren. De verkeersdrukke aan de grens stimuleerde de marktfunctie en het verbruik in Menen, wat de stedelijke economie ten goede kwam. Het naburige Kortrijk, dat eveneens aan de Leie en bij de Franse grens lag, zag hierin een mogelijkheid om de eigen economie te bevorderen. Zowel Menen als Kortrijk percipieerden grensovergangen dus als plaatsen met een belangrijk commercieel potentieel. Aangezien zowel Frankrijk als de Oostenrijkse Nederlanden liever het grensoverschrijdend verkeer op één plaats concentreerden, was het duidelijk geworden dat de stad die de meeste verkeersstromen naar zich toe zou trekken ook de grensovergang zou binnenhalen. Het aanleggen van steenwegen om de verkeersstromen in gunstige zin te verleggen was daar het gereede middel voor. Doordat de aanleg van steenwegen in de Zuidelijke Nederlanden deels een *bottom-up* proces was, konden lokale overheden zoals Menen en Kortrijk, een eigen verkeerspolitiek lanceren om hun commerciële positie te verbeteren.

De Kortrijkse verkeerspolitiek bestond uit twee luiken. Het eerste luik bestond uit het aanleggen van een waaier- of fuikvormig wegennet dat de handelsstromen naar Kortrijk zou dirigeren. Hoewel Kortrijk er in slaagde om steenwegen aan te leggen naar een paar grote omliggende steden (Gent, Doornik en Brugge) lukte het niet om Menen te isoleren. Een van de voornaamste redenen was dat Menen de Kortrijkse verkeerspolitiek kon pareren door zelf een gelijkaardig wegennetwerk op te zetten: Gent (via Kortrijk), Brugge en Ieper. De geopolitieke onderzoeksmethode laat goed zien hoe de ene stad op de andere reageerde. Maar het laat ook zien hoe Menen en Kortrijk zelf de speelbal werden van andere steden, zoals Gent en in mindere mate Brugge. Deze twee steden probeerden met wisselend succes Menen en Kortrijk – en daarmee ook de grensovergang – in hun ommeland te integreren en economisch te domineren, conform het mercantilistisch gedachtegoed.

Het tweede luik bestond uit het bouwen van een rechtstreekse steenweg naar het Franse stadje Tourcoing waardoor de Meense flessenhals zou worden ontlast ten bate van Kortrijk. Nadat de eerste aanvraag was geweigerd door de centrale overheden in Brussel op vraag van Menen, probeerden de Kortrijkzanen het project uit te voeren onder het mom van herstellingswerken. Ook deze pogingen mislukten omdat de centrale overheid de voorkeur bleef geven aan Menen als grensovergang. De verbeterde concurrentiestrijd tussen Menen en Kortrijk, die bij tijd en wijle ook andere Vlaamse steden aanging, zoals Gent, Brugge en Oostende, kan niet begrepen worden als men niet het mercantilistisch gedachtegoed bij het discours van de politieke actoren betreft.

Hiermee laat de geopolitieke onderzoeksmethode tevens blijken dat ze niet enkel de relaties tussen politiek en geografie in de ruime zin – in dit geval zowel de grens als de verkeersinfrastructuur – bespreekt, maar dat ze ook aansluiting kan vinden op andere maatschappelijke velden. De geopolitieke onderzoeksmethode is in het verleden te vaak geassocieerd met militaire machtsverhoudingen op wereldniveau. In dit artikel is echter aangetoond dat de geopolitieke onderzoeksmethode perfect bruikbaar is voor lokaal en regionaal onderzoek. Elk geografisch element (en dus cartografisch weer te geven) dat een politieke discussie teweeg brengt, kan een dankbaar onderwerp vormen voor een nieuwe geopolitieke studie.

Beredeneerde bibliografie

In deze beredeneerde bibliografie wordt vooral literatuur aangereikt die betrekking heeft op de geopolitieke onderzoeksmethode, de stedelijke netwerktheorie, de grens, de douane en het mercantilisme en de wegenbouw. De nadruk ligt op de Oostenrijkse Nederlanden, maar algemene werken zijn ook opgenomen. Niet alle opgesomde werken zijn gebruikt voor dit artikel. Literatuur over Menen en Kortrijk is niet opgenomen in deze bibliografie.

Over de geopolitieke onderzoeksmethode

De geopolitieke onderzoeksmethode, die historische wortels heeft in de Franse Annales school, wordt met name gebruikt in de politieke wetenschappen in Frankrijk. In Vlaanderen is deze onderzoeksmethode nog niet doorgebroken. De meeste handboeken zijn dan ook in het Frans gesteld en leggen voornamelijk de nadruk op de hedendaagse internationale politiek. Toch kan men deze wetenschappelijke methode ook voor historisch onderzoek aanwenden. Er zijn verschillende bruikbare en toegankelijke handboeken, bijvoorbeeld François Thuail, *Méthodes de la géopolitique. Apprendre à déchiffrer l'actualité* (Parijs 1996) en Pascal Lorot en François Thuail, *La géopolitique* (Parijs 1997). Het medium bij uitstek van de Franse geopolitiek is het wetenschappelijke tijdschrift *Hérodote. Revue de géographie et de géopolitique* dat in 1976 is opgericht.

Over de stedelijke netwerktheorie

Het standaardwerk is uiteraard het in dit artikel gebruikte handboek van Lynn Hollen Lees en Paul Hohenberg, *The making of urban Europe, 1000–1994* (2e druk; Cambridge, MA-Londen 1996). In België is deze theorie vooral door Bruno Blondé bekend geworden via *Het Brabantse stedelijk netwerk (ca. 1750–1790). Een economie met verschillende snelheden. Ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabants stedelijk netwerk (ca. 1750–ca. 1790)*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie van België voor Wetenschappen en Kunsten 166 (Brussel 1999).

Over de grens

Een geopolitieke benadering over het ontstaan van grenzen in de wereld vindt men bij Michel Foucher, *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique* (2e herz. druk; Parijs 1994). Voor een kort overzicht over het ontstaan van de Belgisch(Vlaams)-Franse grens in de zeventiende en achttiende eeuw kan men terecht bij Rik Opsommer, *Ieper en de Frans-Belgische grens (17de–18de eeuw). 300 jaar vredesverdragen van Utrecht en Rastatt* (Ieper 2013). Een diepgaande studie over de motieven van de achttiende-eeuwse staat bij het uitbouwen van lineaire grenzen in de Oostenrijkse Nederlanden is dat van Sébastien Dubois. Hij bestudeerde het ontstaan van het tracé tussen de Oostenrijkse Nederlanden, het Prinsbisdom Luik en Frankrijk in *Les bornes immuables de l'état. La rationalisation du tracé des frontières au siècle des lumières (France, Pays-Bas autrichiens et principauté de Liège)*. Standen en landen 102 (Kortrijk-Heule 1999). In *La frontière franco-belge. Étude géographique des effets d'une frontière internationale sur la vie de relations* (Rijsel 1974), de ietwat verouderde monografie van Firmin Lentacker, krijgt men een goed beeld hoe de Belgisch-Franse grens de economische relaties tussen beide landen vorm gaf.

Over de douane in de Oostenrijkse Nederlanden

Er is redelijk veel verschenen over de werking van de douane in de Oostenrijkse Nederlanden. We geven hier enkel de meest recente werken weer. Een goede inleiding over de plaats van de douane in het financieel bestel van de Oostenrijkse Nederlanden vindt men in Herman Coppens, *De financiën van de centrale regering van de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het Spaanse en onder Oostenrijks bewind (ca. 1680–1788)*. Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België 57 (Brussel 1992). Wie interesse heeft in de dagdagelijkse werking kan zijn gading vinden in Michel Dorban e. a., *Douane, commerce et fraude dans le sud de l'espace belge et grand-ducal au XVIIIe siècle* (Louvain la Neuve 1998). De douaniers hebben ook een uitgebreide administratie achtergelaten met onder andere statistieken over de buitenlandse handel van de Oostenrijkse Nederlanden. Verschillende studies hebben deze douanestatistieken gebruikt, bijvoorbeeld Philippe Moureaux, 'Le commerce entre la France et les Pays-Bas autrichiens dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. Une première approche des sources quantitatives' in: P. Léon ed., *Aires et structures du commerce français au XVIIIe siècle*. Centre d'histoire économique et sociale de la région lyonnaise 5 (Lyon 1975); Georges Hansotte, *La métallurgie et le commerce international du fer dans les Pays-Bas autrichiens et la Principauté de Liège pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle*. Histoire quantitative et développement de la Belgique 2/3 (Brussel 1980) en meer recent Ann Coenen, *Carriers of growth? International trade and economic development in the Austrian Netherlands, 1759–1791* (Onuitgegeven doctoraatsthesis, Universiteit Antwerpen 2013).

Over het mercantilisme

Deze douanestatistieken kunnen moeilijk begrepen worden zonder een goede voorkennis van de mercantilistische theorieën. Een korte introductie van het mercantilistisch denken in het Nederlands vindt men bij Robert Beutels en Reginald De Schryver, *Over het mercantilisme in de Spaanse Nederlanden. Economisch-historische duiding van een merkwaardig nederlandstalig mercantilistisch traktaat van Pieter Cardon: 'De Oorsprong van de Ruïne en Armoede der Spaanse Nederlanden' 1686–1699* (Tielt 1991). Een recent spraakmakend artikel is te vinden bij Steve Pincus, 'Rethinking mercantilism: political economy, the British Empire, and the Atlantic world in the seventeenth and eighteenth centuries', *The William & Mary Quarterly* 69 (2012) 3–34. Wellicht sluit het besproken mercantilisme in dit artikel beter aan bij de maritieme landen. Voor continentale of semicontinentale landen, zoals de Oostenrijkse Nederlanden, is het volgende artikel wellicht toepasselijker: Guillaume Garner, 'Caméralisme et territoire. État, espace et économie dans le discours économique allemand au XVIIIe siècle', *Revue du Nord* 85 (2003) 729–745.

Over wegenbouw in de Oostenrijkse Nederlanden

Het standaardwerk over de achttiende-eeuwse wegenbouw in de Oostenrijk blijft het driedelig artikel van Léopold Génicot, 'Études sur la construction des routes en Belgique', 3 vol., *Bulletin de l'Institut de recherches économiques* 10 (1939) 421–451 en *Bulletin de l'Institut de recherches économiques et sociales* 12 (1946) 495–559 en 13 (1947) 477–505. Een korte versie kan men vinden in Léopold Génicot, *Histoire des routes belges depuis 1704*. Collection nationale 89 (Brussel 1948). Wegen zijn een dankbaar onderwerp en er zijn dan ook heel wat 'wegmonografieën' (waarvan veel licentiaatsverhandelingen) te vinden in de Belgische historiografie. Er bestaan voor de meeste Belgische provincies verscheidene studies. Voor wat betreft West-Vlaanderen kan men verwijzen naar Bea Arickx, *De aanleg van de steenweg Kortrijk-Gent 1716–1722* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Leuven 1972) en Stefanie Haerynck, *De verbinding Brugge-Kortrijk: een Oostenrijkse weg 1738–1775* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Leuven 1997). Ondanks het feit dat de korte studie van Roger Haelewyn, *Oostenrijkse wegen in West-Vlaanderen* (Brugge 1971) ondertussen verouderd is, geeft dit werk nog altijd een goed overzicht van de ontwikkeling van het West-Vlaamse wegennet in de achttiende eeuw. Recentere studies leggen dan weer meer de nadruk op het economische aspect en het belang van de handelsstromen, zoals in Michael-W. Serruys, 'The Austrian Netherlands' transit policy and the port of Ostend: solving the crisis of the 'Closure of the Scheldt'' in: L. U. Scholl en D. M. Williams red., *Crisis and transition. Maritime sectors in the North Sea region 1790–1940*. Deutsche Maritime Studien 5 (Bremen 2008) 150–170 en Bruno Blondé, 'At the cradle of the transport revolution? Paved roads, traffic flows and economic development in eighteenth century Brabant', *Journal of transport history* 31 (2010) 89–111.

Biografie

Michael-W. Serruys heeft geschiedenis gestudeerd aan de Katholieke Universiteit Leuven en politieke wetenschappen aan de Université Catholique de Louvain en de Institut d'études politiques in Parijs. Tegenwoordig werkt hij aan de Vrije Universiteit Brussel waar hij een doctoraatsverhandeling voorbereidt over de ontwikkeling van het verkeers- en handelswezen in de Oostenrijkse Nederlanden. Hij heeft verscheidene artikels gepubliceerd over de maritieme en economische geschiedenis van België.

REPUBLIQUE FRANCAISE
LIBERTÉ EGALITÉ FRATERNITÉ

FÊTES DU CENTENAIRE

DE LA LEVÉE
DU SIÈGE DE LILLE VILLE DE LILLE
1792-1892
les 8, 9 et 10 Octobre 1892

Samedi 8 Octobre
à 9 heures 1/2

DEFILE DES TROUPES DE LA GARNISON
devant le Monument Commémoratif du Siège
LECTURE
DU DÉCRET DE LA CONVENTION
DU 12 OCTOBRE 1792
PAR LA MUNICIPALITÉ

à 8 heures 1/2

CONCERT PATRIOTIQUE
au Palais Barras
LE CHANT DU DÉPART & LA MARSEILLAISE
Avec les choristes des classes de Conservatoire

à 8 heures

RETRAITE AUX FLAMBEAUX
Avec les Musique de la Garde,
des Pompiers et des Conservatoires

Dimanche 9 Octobre
à 11 heures

GRAND CORTÈGE HISTORIQUE
DES FASTES DE LILLE

- I. — Les Forestiers de Flandre
Lydéric et Phinaert; Clotaire II
- II. — Les Comtes de Flandre; Baudouin de Lille
- III. — Philippe-Auguste
Affranchissement des Communes
Jeanne de Constantinople; la Jet de Lille
- IV. — Les Ducs de Bourgogne
Philippe-le-Bon; Charles-le-Téméraire
- V. — Marguerite d'Autriche; Charles-Quint
Philippe II; Jeanne Maillette
- VI. — Entrée de Louis XIV à Lille en 1667
Vanban et Boutlers
- VII. — Le Bombardement de Lille
et la levée du Siège le 8 Octobre 1792

à 9 heures

CONCERT SUR LA GRANDE PLACE
ILLUMINATION DU MONUMENT COMMÉMORATIF DU SIÈGE
ILLUMINATION DES EDIFICES MUNICIPAUX

Lundi 10 Octobre
à 10 heures

CARROUËL HISTORIQUE
Offert à l'Assemblée de la Cavalerie

à 8 heures

FEU D'ARTIFICE
Le bombardement de Lille

EMBRASMENT
DU BOIS
DE LA DEULE

Dirigé de Lille, le 7 Septembre 1892
Le Maire de Lille,
GÉRY LEGRAND.

Affiche van de eeuwfeesten van het beleg van Rijsel door de Oostenrijkse Habsburgers, 1892

Maken grenzen het verschil?

Het gebruik en de perceptie van de staatsgrens in de Frans-Belgische grensregio op het einde van de negentiende eeuw

Saartje Vanden Borre

Een grens oversteken klinkt ingrijpend, maar is het in de praktijk vaak niet. Op regelmatige basis leg ik de dertig kilometer tussen het Belgische Kortrijk en de Franse metropool Rijsel af: hetzij met de auto, hetzij met de trein of de metro, een enkele keer zelfs met de fiets. Het valt me daarbij telkens op dat de natuurlijke elementen in de grensregio amper veranderen eens de nationale aanduidingen zijn gepasseerd. Sinds het verdrag van Schengen in 1985, dat de personencontrole tussen de ondertekenende staten afschafte, is de grens tussen België en Frankrijk meer dan ooit een denkbeeldige lijn. En toch blijft ze zeer voelbaar. De vernauwing van de autostrades, het andere lettertype op de verkeersaanduidingen, de anderskleurige nummerplaten of onderscheiden uniformen van de treinbegeleiders, kortom: het geheel van de andere organisatorische invulling maakt steeds duidelijk dat het leven langs de andere kant van de grens door andere wetten en regels beheerst wordt.

De staatsgrens tussen België en Frankrijk speelt een belangrijke rol in mijn onderzoek naar de integratie van Belgische migranten in Noord-Frankrijk in de negentiende eeuw. Hij bakende het territorium af waarin politieke en economische wetten golden; langs beide zijden ervan richtte de bevolking de dagelijkse zaken naar de wetten van de respectievelijke staat. Op die manier gesteld, is de grens een beknottend concept. Toch heeft de medaille ook een keerzijde: de staatsgrens creëerde ook mogelijkheden. Ook nu nog zijn mensen bedreven in het gebruiken van een grens in het eigen voordeel. Dat gaat van klein en onschuldig tot groots en gevaarlijk; van inkopen doen in Frankrijk omdat het daar goedkoper is, over het smokkelen van goederen of mensen, tot het vluchten voor gerechtelijke vervolging. De Frans-Belgische grensregio vormt hierop noch in het heden, noch in het verleden een uitzondering.

In dit artikel focus ik op de aanwezigheid en het gebruik van de Frans-Belgische grens in het dagelijks leven van de grensbewoners op het einde van de negentiende eeuw. Hoe werd deze scheidslijn 'gebruikt' in het dagelijks leven en welke betekenis hechtten de bewoners aan de staatsgrens? Deze onderzoeksvragen vormen een uitloper van het project 'Interculturele identiteiten in grensregio's: de casus van Belgische migranten in Noord-Frankrijk (1850–1914)'. In het kader van dit project voerde ik een diepgaand personderzoek uit van Noord-Franse kranten, verschenen tussen 1850 en 1914. Daarbij werden zorgvuldig verschillende ideologische strekkingen afgedekt (katholiek, republi-

keins, socialistisch, nationalistisch). Behalve informatie over de integratie van Belgische migranten in Noord-Frankrijk in de tweede helft van de negentiende eeuw, leverde dit onderzoek ook enige resultaten op wat betreft de bovenvernoemde onderzoeksvragen. Deze inzichten wil ik hier uiteenzetten. Vanwege de context waarin dit artikel tot stand kwam, bekijk ik enkel de Noord-Franse kant van de zaak. Vanzelfsprekend heeft deze focus zijn beperkingen en wordt deze studie in de toekomst idealiter aangevuld met een uitgebreid Belgisch onderzoek. In lokale erfgoedinstellingen zoals het Musée de Folklore van Moeskroen ligt nog steeds heel wat bronnenmateriaal te wachten. In dit artikel echter belicht ik alvast enkele aspecten van de Franse perceptie en het gebruik van de Frans-Belgische grens door de grensbewoners op het einde van de negentiende eeuw.

In wat volgt behandelen we eerst in vogelvlucht de geleidelijke vestiging van het idee van de (Franse) natiestaat en territoriale grenzen in de negentiende eeuw, alsook enkele migratiestromen die deze grenzen op de proef stelden. Daarna gaan we in op het gebruik en de perceptie van de Frans-Belgische grens op het einde van de negentiende eeuw zoals voorgesteld in Noord-Franse kranten. De krantenverhalen die we zullen aanhalen, zijn per definitie verhalen met nieuwswaarde – wat betekent dat ze als interessant, uitzonderlijk, spectaculair of niet als de norm werden beschouwd. Tot slot belichten we hoe de Franse intellectuele elite de aanwezigheid van de grens op emotionele wijze verklaarde, enerzijds om haar eigenheid te beklemtonen, maar anderzijds ook om haar loyaleit aan Frankrijk te betuigen.

In de negentiende eeuw genoot het verlichte idee van principiële gelijkheid onder de bevolking steeds meer aanhang, zowel onder de lage(re) bevolkingsklassen als onder de leidinggevenden

Over naties en migraties

Onder impuls van de Verlichting brak de Westerse wereld in de tweede helft van de achttiende eeuw met de traditionele standenmaatschappij van het ancien régime. In de negentiende eeuw genoot het verlichte idee van principiële gelijkheid onder de bevolking steeds meer aanhang, zowel onder de lage(re) bevolkingsklassen als onder de leidinggevenden. De wereld waarin men leefde, hoorde volgens die gelijkheid te worden georganiseerd: democratie heette dat. Idealiter leefde iedereen binnen een universeel erkend democratisch systeem; in de praktijk echter ontstond er een lappendeken van natiestaten die hun wil en wet oplegden aan de bevolking op hun grondgebied. Het territoriale indelingsprincipe won aan belang: wie binnen bepaalde geografische grenzen was geboren, of wiens beide ouders binnen die grenzen waren geboren, werd tot de bevolking van een zekere 'natie' gerekend. Binnen de natie werd een zelfde bestuursstelsel gehanteerd. Hij of zij – maar vooral hij – kon als burger van de natie aanspraak maken op een aantal rechten, maar was ook onderworpen aan een aantal plichten.

Vooral hoger opgeleiden en avonturiers trokken naar de grotere industriële centra: de vele mogelijkheden die ze er hoopten te vinden, schenen belangrijker dan een eventuele taalbarrière

Bovenstaand proces voltrok zich uiteraard niet van de ene dag op de andere. Tijdens de negentiende eeuw flakkerden overal in de Westerse wereld voortdurend felle discussies over nationaliteit en burgerschap op. Hoe meer het democratisch bestel zich ontwikkelde, hoe heftiger de debatten.¹ Want terwijl Vadertje Staat zich opwierp als de verdediger van de belangen van zijn onderdanen, stelde hij zich ook een zeer fundamentele vraag: wie zijn die onderdanen? Wie behoort tot 'ons', en wie niet? Hoe graag een natiestaat het ook zou hebben gewild, zijn territorium was niet ondoordringbaar. Mensen verplaatsten zich al eeuwenlang van het ene gebied naar het ander, en trokken zich daarbij weinig aan van die zogenaamde geopolitieke grens. Helemaal ingewikkeld werd het wanneer kinderen werden geboren op ander nationaal grondgebied dan waar de ouders waren geboren. Er was uitgebreide regelgeving nodig om te beslissen wie tot welke natie behoorde en welke macht hij diende te gehoorzamen.

Net als in andere grensregio's, lag ook de mobiliteit binnen de Frans-Belgische grensstreek van oudsher hoog. In zijn studie over rurale mobiliteit binnen de Frans-Belgische grensregio in de eerste helft van de negentiende eeuw merkt de Franse migratiehistoricus Paul-André Rosental op dat bewoners van de grensstreek in hun zoektocht naar werk nauwelijks aandacht schonken aan de staatsgrens. De scheiding was te gemakkelijk te overbruggen om er echt lastige nadelen van te ondervinden.² Bovendien reikte de macht van de centrale overheden in de eerste helft van de negentiende eeuw nog niet tot aan de uiterste periferie van de natie: er waren te weinig staatsambtenaren om alle migranten individueel te controleren op het moment ze de grens overgingen.

Rosental's onderzoek wijst uit dat, in tegenstelling tot de geopolitieke grens, de taalgrens veel meer impact had op de rurale mobiliteit. Vanuit de Westhoek trokken plattelandsmigranten veeleer richting Frans-Vlaanderen, waar men een vergelijkbaar dialect sprak en de boerenstiel uitoefende, dan naar de grote steden zoals Rijsel of Duinkerken, waar men (hoofdzakelijk) Frans sprak en de industriële revolutie stilaan op gang kwam. Vooral hoger opgeleiden en avonturiers trokken naar de grotere industriële centra: de vele mogelijkheden die ze er hoopten te vinden, schenen belangrijker dan een eventuele taalbarrière. Dat die bovendien amper speelde voor carrièremigranten uit het dominant Frans-talige België, spreekt voor zich.

In de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde het migratiepatroon. België en dan vooral Vlaanderen verkeerden in crisis, de bevolking trok richting Wallonië, Noord-Frankrijk, Zuid- en Noord-Amerika op zoek naar werk. Verhuizen om een job te vinden werd voor grote delen van de bevolking letterlijk een overlevingsstrategie. De problemen van een nieuwe omgeving en een nieuwe taal wogen niet op tegen de armoede en het gebrek aan mogelijkheden thuis.

1 S. L. Hoffmann, *Civil society: 1750–1914* (New York 2006); S. L. Hoffmann, 'Democracy and associations in the long nineteenth century. Toward a transnational perspective', *Journal of modern history*, 75.2 (2003) 269–299; G. Noiriel en M. Offerlé, 'Citizenship and nationality in nineteenth-century France', in: J. Klausen en L. Tilly (red.), *European integration in social and historical perspective. 1850 to the present* (Lanham 1997) 71–84.

2 P.-A. Rosental, 'Scomposizione spaziale di una migrazione internazionale: l'integrazione dei belgi nel nord della Francia nel XIX secolo', *Memoria e ricerca*, 8 (1996) 33–56.

Voor Frankrijk schatte Firmin Lentacker in 1974 het aantal Belgische migranten in de tweede helft van de negentiende eeuw op 400.000, terwijl Jacques Dupâquier berekende dat er in 1891 zo'n 500.000 mensen met de Belgische nationaliteit binnen de Franse landsgrenzen verbleven.³

Frankrijk stelde door middel van volkstellingen op het einde van de negentiende eeuw vast dat haar territorium werd bewoond door grote groepen mensen die zij niet tot haar eigen bevolking kon of wou rekenen. Vooral de grensregio's bleken penibele gebieden: in het zuiden worstelde Parijs met een uiterst mobiele groep van Italianen en in mindere mate Spanjaarden, in het noordoosten hield Frankrijk nauwlettend de aanspraken van Duitsland op Elzas-Lotharingen in de gaten, en in het noorden leek een grote groep Belgen stilaan het département du Nord in te palmen als haar vestigingsplaats.

Het Franse geld, het Vlaamse mes

Dat de zogenaamde 'schreve' of grens tussen België en Frankrijk economische perspectieven bood aan ondernemers en arbeiders, is evident. Laten we beginnen met de textielindustrie, vitaal voor de Frans-Belgische grensregio in de negentiende eeuw. In 1815 al omzeilde de Gentse ondernemer Voortman het protectionistische beleid van Frankrijk door in Wazemmes, op dat moment nog een plattelandsdorp nabij Rijsel, een textiel fabriek neer te poten en daar zijn producten voor de Franse markt te vervaardigen.⁴ Vanuit een vergelijkbare economische motivatie delegeerden ondernemers van Roubaix opdrachten naar huisnijveraars aan de Belgische kant van de grens, omdat die goedkoper werkten dan hun Franse collega's en men er zo in slaagde de lonen laag te houden.⁵

Dat de zogenaamde 'schreve' of grens tussen België en Frankrijk economische perspectieven bood aan ondernemers en arbeiders, is evident

Net zoals hun bazen wisten ook arbeiders heel goed wat hen financieel het meest opleverde. Hoewel men in Frankrijk meer verdiende dan in België, was het leven er ook zo'n twintig procent duurder. In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelden verschillende steden aan de Belgische kant van de grens zich tot zogenaamde slaapsteden, bijvoorbeeld Moeskroen: overdag trok men naar het werk over de grens in Frankrijk, terwijl men 's avonds terugkeerde naar huis en haard in België.⁶ Te voet, met de fiets, of voor wie verder woonde met de trein: de ontwikkeling van de transportmogelijkheden en de goedkope treinabonnementen in België maakten het allemaal mogelijk. Langs de Franse kant van de grens was men hier weinig gelukkig mee, en sommige arbeidersorganisaties richtten zich specifiek tot de overheid om hun zaak te bepleiten.

De Noord-Franse krant *Le courrier populaire* berichtte op 15 juni 1893 over het syndicaat van metaalarbeiders in de streek van Maubeuge. Dat eiste in een lange brief aan de Eerste Minister de afschaffing van de speciaal ingelegde treinen, die 'elke ochtend enorme groepen van vreemde arbeiders naar Frank-

3 F. Lentacker, *La frontière franco-belge. Étude géographique des effets d'une frontière internationale sur la vie de relations* (Rijsel 1974) 221; J. Dupâquier, 'La contribution des Belges à la formation de la population française (1851–1940). Étude quantitative', in: Société belge de démographie (red.), *Historiens et populations. Liber amicorum Étienne Hélin* (Louvain-la-Neuve 1991) 341.

4 P. Scholliers, *Wages, manufacturers and workers in the nineteenth-century factory. The Voortman cotton mill in Ghent* (Oxford 1996) 52.

5 P. Reboul, 'Troubles sociaux à Roubaix en juillet 1819', *Revue du Nord*, 36 (1954) 339–350.

6 C. Depauw, 'Mouscron, un passé industriel méconnue', *Mémoires de la société d'histoire de Mouscron et de la région*, 19 (1997) 84–85.

rijk brengen, om hen 's avonds terug naar België te sporen', enkel en alleen om 'onze nationale arbeiders in de streek van Maubeuge te beconcurreren en de lonen te drukken'.⁷ De Franse politiek nam deze en vergelijkbare klachten ernstig, al was het maar om hun kiespubliek gunstig te stemmen.⁸ Zij verhoogde geleidelijk maar systematisch haar protectionistisch beleid, maar sloot nooit volledig de grenzen voor vreemde arbeid aangezien men dan de ondernemers, industriëlen en grote landbouwbedrijven tegen zich in het harnas zou jagen.⁹

Dagelijks de grens oversteken, bood natuurlijk mogelijkheden voor durfals die zich realiseerden dat wat in België goedkoop kon worden verkregen, in Frankrijk veel duurder kon worden verkocht. Grensarbeiders werden er vaak van verdacht te smokkelen – 'blauwen' in de volksmond – en op die manier hun Franse inkomsten danig aan te spekken. Uiteraard had niet iedereen het lief daartoe: wie betrapt werd, kon op weinig genade van de overheden rekenen. Net door die zware straffen genoten succesvolle 'blauwers' een zekere sterrenstatus, zoals het Museum van het Grensleven in het Franse Godewaersvelde uitgebreid illustreert.¹⁰ In de Franse kranten roemde men dan weer het heldhaftige optreden van de grenspolitie (de 'commiezen'), die elke nacht opnieuw brutale en agressieve bendes op heterdaad trachtte te betrappen. In de verslaggeving werd enige overdrijving niet geschuwd.

De katholieke krant *La dépêche* bijvoorbeeld stak de loftrompet van de Franse douaniers Davoine en Vignacq.¹¹ In de nacht van 7 op 8 december 1886 weerden zij maar liefst drie kwartier lang een bende van negen smokkelaars van zich af en dat ondanks het wederzijds gebruik van knuppels en revolvers. Gelukkig kregen de helden na verloop van tijd hulp van vier collega's, zodat zij uiteindelijk vier criminelen konden inrekenen. Een vijfde was reeds in het begin van het gevecht uitgeschakeld door een welgemikt schot. Een van de ergste conflicten tussen politie en smokkelaars het voorbije jaar, concludeerde *La dépêche*, en de grenspolitie verdiende dan ook alle lof en respect voor hun moed en koelbloedige reactie in dergelijke crisissituaties.¹²

Dat de grensregio een gevaarlijk gebied was, konden de bewoners van Noord-Frankrijk op het einde van de negentiende eeuw dagelijks lezen. *La dépêche* vergeleek de toestand in de grensregio met lang vervlogen oorlogstijden, toen reizigers enkel zwaar bewapend de tocht over de grens te aanvangen.

- 7 'Les trains ouvriers à la frontière', *Le courrier populaire du Nord de la France* (16 mei 1893). *Le courrier populaire* haalde op het einde van de negentiende eeuw een dagelijkse oplage van 12.000 exemplaren, zie: J.-P. Visse, *La presse du Nord et du Pas-de-Calais au temps de l'Écho du Nord (1819–1844)* (Villeneuve d'Ascq 2004) 108, 146.
- 8 Het algemeen stemrecht voor mannen werd in Frankrijk ingevoerd in 1848 onder het regime van de Tweede Republiek.
- 9 Bij het uitvaardigen van zijn sociale wetgeving in het laatste kwart van de negentiende eeuw nam Frankrijk systematisch enkel verantwoordelijkheid op voor de eigen burgers, en ontzegde alle rechten aan vreemdelingen [toelating syndicaten (1884), kosteloze medische bijstand (1893), bijstands- en pensioenkassen (1894), recht op juridische bijstand (1892 en 1907)]. Bovendien verplichtte het land in 1888 en opnieuw in 1893 aan alle arbeidsmigranten zich aan te melden bij de lokale Franse autoriteiten. Deze registratie ging gepaard met een verplichte 'administratieve kost' die in een mum van tijd bekend stond als de 'vreemdelingentaks'; zie: S. Vanden Borre, *Vreemden op vertrouwd terrein. Het sociaal-culturele leven en de integratie van Belgische migranten in Noord-Frankrijk (1850–1914)* (Gent 2012) 67–100.
- 10 *Musée de la vie frontalière de Godewaersvelde*. S.d. www.musee-godewaersvelde.fr (7 december 2013).
- 11 De katholieke avondkrant *La dépêche* haalde in 1895 een oplage van 25.000 exemplaren. Een deel van haar artikels werd herhaald in haar kleine broertje *Le nouvelliste du Nord et du Pas-de-Calais*, de goedkopere arbeiderseditie die 's ochtends verscheen op 1.200 exemplaren, zie: Visse, *Presse*, 156.
- 12 G. Caillot, 'Rixe entre douaniers et contrebandiers à Armentières', *La dépêche* (10 december 1886).

Postkaart van de Barakken te Meneen, s.d.

Aanleiding voor het artikel over de gevaarlijke grensregio waren een aantal ernstige rellen met dodelijke afloop in de Barakken, een arbeiderswijk die administratief gezien deel uitmaakte van het Belgische Menen, maar in de praktijk was afgesloten van die stad door de Leie. Het stadsdeel leunde geografisch aan bij het Franse Halluin, maar werd er tegelijk staatkundig van gescheiden door de Frans-Belgische grens. De ingesloten positie van de Barakken, alsook haar vrij homogene arbeidersbevolking, zorgde decennialang voor een heel eigen dynamiek die ook vandaag nog wordt onderkend, onder andere door de cabaretier Wouter Deprez.¹³

La dépêche trok het probleem open: volgens de krant waren niet alleen de Barakken, maar de hele grensregio tussen *la France et le pays flamand*, van Armentières tot aan Wattrelos, eigenlijk compleet wetteloos. Quasi dagelijks vonden er rellen plaats; het zogenaamde 'Vlaamse mes', *le couteau flamand*, was in alle Noord-Franse kranten een begrip. De Belgische ordehandhaving werkte slecht of zelfs totaal niet, in tegenstelling tot de Franse uiteraard. Kleine relletjes tussen Vlamingen ontketenden altijd een enorme volkstoeloop: precies een hanengevecht, maar dan tussen mensen. *La dépêche* waarschuwde meteen ook haar lezers zich nooit, maar dan ook nooit in een gevecht tussen Vlamingen te mengen: in een ogenblik waren die licht ontvlambare onruststokers hun onderlinge vete vergeten en keerde hun gezamenlijke woede zich tegen de goedbedoelende en vreedestichtende Fransman.¹⁴

13 W. Deprez, 'Awel ja, 't zijn de Barakken é', *Wouter Deprez: krantenreportages*. 9 januari 2010. www.wouterdeprez.be/#/kranten-reportages/awel_ja,_t_zijn_de_barakken,_he_1 (7 december 2013).

14 C. Kelkun, 'Les descentes mixtes de justice à la frontière belge', *La dépêche* (27 april 1888).

De kranten bulkten elke dag opnieuw van meldingen van arrestaties van personen die hun uitwijzingsbevel hadden genegeerd

Ook de *Courrier populaire* was van mening dat men maar beter op zijn tellen kon passen in de grensregio. Zij zette haar bewering kracht bij door te wijzen op de drukke agenda van het assisenhof van Douai, dat ook de strafzaken uit het arrondissement Rijsel behandelde. Enkel Parijs had nog meer zaken op de teller. Die werkdruk had voor de *Courrier populaire* twee grote oorzaken: vooreerst was er de aanhoudende armoede, hoewel men van hogerhand de arbeiders meer boter bij de vis beloofde. Volgens de krant gingen die ongeschoolde arbeiders onvermijdelijk drinken om hun uitzichtloze situatie te vergeten; voor ze het wisten raakten ze verwickeld in een gevecht met dodelijke afloop en belandden ze op de beklagdenbank. Al bij al kon de krant nog enigszins sympathie opbrengen voor die ongelukkigen, die vooral slachtoffers van een onrechtvaardige maatschappij en hun eigen driften waren.

De andere grote oorzaak legde de *Courrier populaire* zonder enige aarzeling in de geografische positie van het assisenhof. Douai behandelde de zaken uit een grensregio, en het volstond om even een blik te werpen op de lijst van zaken die voorkwamen om vast te stellen dat een groot deel van de beklagden eigenlijk de Belgische nationaliteit hadden. 'Onze burens sturen ons niet bepaald de crème van hun bevolking,' aldus de krant, en niemand rouwde er dan ook een moment over dat dergelijke sujetten zonder pardon terug de grens werden overgezet.¹⁵ Uitwijzing was voor Frankrijk, net als voor de meeste Europese

15 L.W. 'Après les assises', *Le courrier populaire du Nord de la France* (12 juni 1893).

landen in die periode, een van de meest toegepaste straffen voor vreemdelingen. In Frankrijk kon die straf sinds de naturalisatiewet van 1849 uitgesproken worden tegen elke vreemdeling die voor om het even welke reden, hoe gering ook, in aanraking kwam met het gerecht.

Maar uitwijzen had, tot grote frustratie van de Franse ordehandhavers, niet altijd het gewenste effect. De kranten bulkten elke dag opnieuw van meldingen van arrestaties van personen die hun uitwijzingsbevel hadden genegeerd. 'Nog een uitgewezene die niet wil vertrekken', verzuchtte *Le petit Nord* ironisch in 1888. 'Wanneer we met duizend zijn, heeft het weinig zin een kruisteken te maken, want de volgende dag komt er alweer één bij.'¹⁶

16 *Le petit Nord* (6 juli 1888).

Portret van Victor Capart op zijn *Almanach chantant*, 1898.

Wie gedwongen was uitgezet, voelde zich heel vaak onrechtvaardig behandeld. De bekendste is ongetwijfeld Victor Capart, de cafébaas en volkszanger die de ontluikende socialistische beweging bespioneerde voor de Franse grenspolitie, in ruil voor geld en de belofte dat hij op termijn naar Frankrijk zou mogen terugkeren.¹⁷ Natuurlijk was niet iedereen zo gewiekst; sommigen gaven op een veel eenvoudiger manier uiting aan hun frustratie en woede. De zusjes Pauline en Marie Spéca, respectievelijk 19 en 22 jaar, posteerden zich in maart 1893 te Menen op 25 meter van de grens. Aan de andere kant in Halluin, ter hoogte van de blekerij Vandewynckele, stonden de Franse agenten Barthélémy Donat en François Mayneault. Tot hun grote verontwaardiging scholden de twee jonge weefsters, beide uitgewezen uit Frankrijk, de ordehandhavers uit voor nietsnutten en andere weinig verheven benamingen. Het geheel ging gepaard met beledigende gebaren en uiteindelijk gooiden de meisjes zelfs stenen over de grens.¹⁸ Hoe de situatie tot rust kwam, vertelt de *Courrier populaire* niet, maar wellicht zochten de agenten een veiliger uitkijkplaats.

Het weze duidelijk dat niet elke grensarbeider smokkelde, op sensationele wijze de douane verschalkte, of zijn frustratie uitte door op de vuist te gaan. Het merendeel van de bevolking gebruikte de grens op een veel minder opvallende manier in hun voordeel, zoals bijvoorbeeld door hun kinderen in Frankrijk naar de lagere school te sturen omdat ze daar 's middags een gratis warme maaltijd kregen opgediend.¹⁹ Maar dat elke grensbewoner op een of andere manier die scheidslijn in zijn eigen voordeel aanwendde, staat buiten kijf. Hoe ze dat deden, hing af van hun lef en mogelijkheden.

La Flandre met haar Franse inborst

Terwijl de economische grens tussen Frankrijk en België in de loop van de negentiende eeuw een zekere normaliteit verwierf in het dagelijkse leven van de bevolking, hinkte de socioculturele scheidslijn enigszins achterop. Onderzoekers als Timothy Baycroft vinden dit een evidentie: in een samenleving georganiseerd volgens het principe van de natiestaat volgt cultuur steeds het pad van de economie. Voor de Frans-Belgische grensregio betekent dat volgens Baycroft dat, ondanks de min of meer definitieve economische en politieke opdeling sinds de Vrede van Utrecht in 1713, het zeker nog tot de jaren zestig van de twintigste eeuw duurde vooraleer de staatsgrens ook een socioculturele betekenis kreeg.²⁰ Eens te meer voltrok zich hier een zeer geleidelijke evolutie, die pas werd opgemerkt na haar voltooiing.

Op het einde van de negentiende eeuw was deze socioculturele scheiding tussen Frankrijk en België in volle ontwikkeling. Geheel volgens de toenmalige intellectuele tendensen trachtte de regio *Flandre*, die het Noorderdepartement omvatte, zijn territoriale indeling bij Frankrijk op historische wijze te legitimeren. Een van de belangrijkste problemen waarmee het tijdens die denkoefening werd geconfronteerd, was de vraag waarom slechts een deel van het historische *Flandre* Frans was geworden. Dat dit in 1713 een beslissing was van de onderhandelende partijen, was geen afdoende antwoord. De negentiende-eeuwse elite redeneerde immers vanuit een omgekeerde logica: de natie zoals zij die kenden was geen artificiële organisatorische vorm, maar ontegensprekelijk een natuurlijke uiting van de eigenheid van een volk. In de Franse optiek kwam daar nog eens bij dat een volk, althans in theorie, kon *kiezen* tot welke natie het wilde behoren – in tegenstelling tot de 'etnische' opvatting over een natie onder de Duitse intellectuele elite.

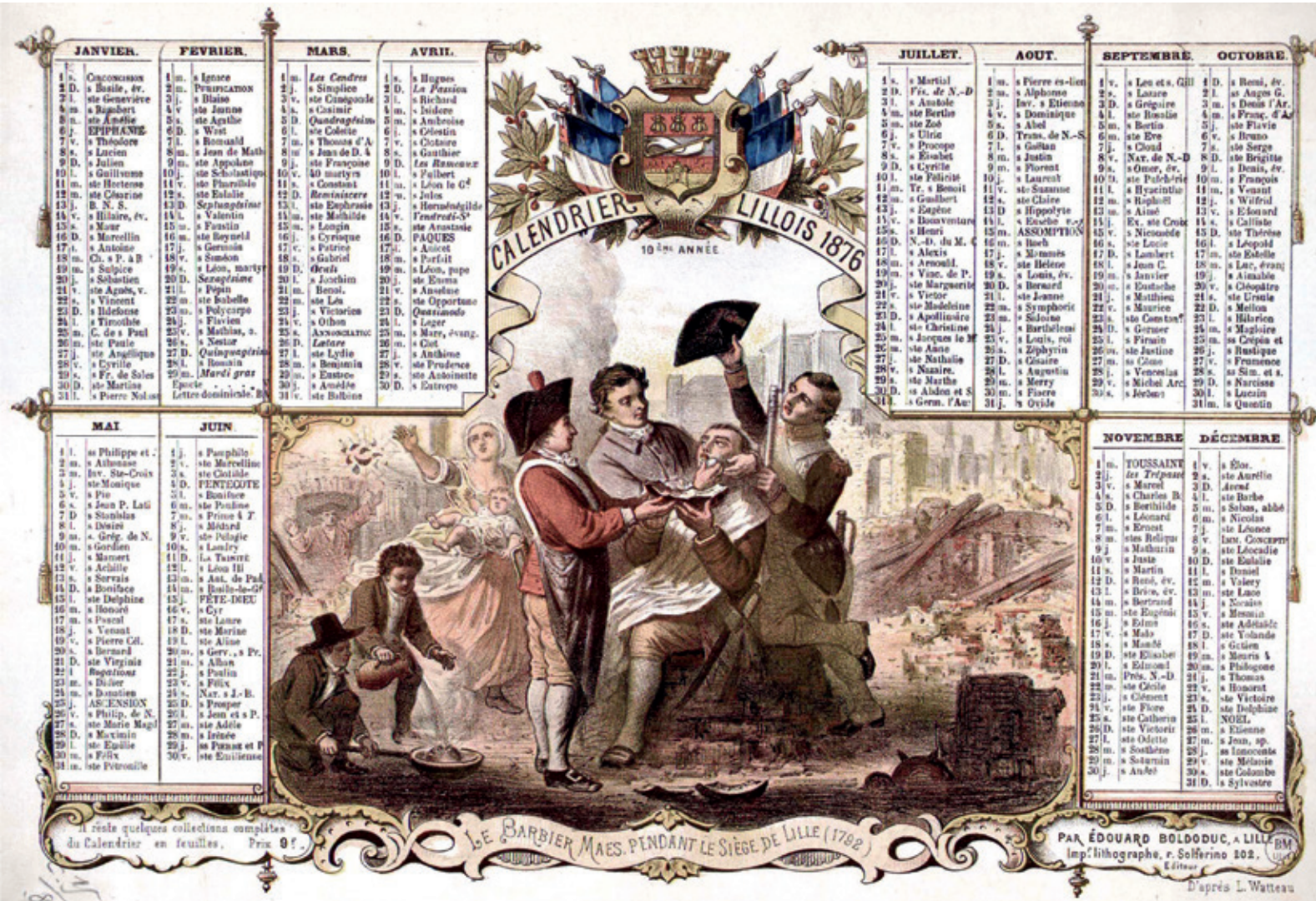
De Noord-Franse elite legde de tweedeling van het historische *Flandre* op een vrij elegante manier uit. Slechts een deel van dit gebied bleek in het verleden tot Frankrijk te willen horen: het werd Frans-Vlaanderen. Het Belgische Vlaanderen

17 S. Vanden Borre, 'Singing, drinking, snitching. Victor Capart: a socialist in the French-Belgian border region at the turn of the century', *Socialist History* 44 (in druk); S. Vanden Borre en E. Declercq, 'Socialist en spion. Victor Capart in de Frans-Belgische grensregio op het einde van de negentiende eeuw', *Brood en rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, 3 (2012) 4–21; S. Dhalluin, 'Victor Capart, le chansonnier au deux visages (1839–1908)', *Revue du Nord* 94:395 (2012) 473–502.

18 'Halluin. Insultes à la douane', *Le courrier populaire du Nord de la France* (18 maart 1893).

19 Centre d'histoire locale Tourcoing. Register van de leerlingen ingeschreven in de stedelijke lagere jongensschool van 17 oktober 1898 tot en met 30 september 1907.

20 T. Baycroft, *Culture, identity and nationalism. French Flanders in the nineteenth and twentieth centuries* (Woodbridge 2004).

Afbeelding van barber Maes op de Rijselse kalender, 1876.

had de boodschap niet begrepen en bleef verweerd, arm en onbeschaafd achter. Merk op dat Frans-Vlaanderen voor de Noord-Franse elite synoniem was voor het hele Noorderdepartement. Het was dus groter dan het gebied dat men vandaag onder Frans-Vlaanderen begrijpt en dat de arrondissementen Duinkerke en Hazebroek omvat.²¹ Het Noord-Franse intellectuele denken op het einde van de negentiende eeuw putte zich uit in het ophijsten van historische voorbeelden waarbij bewoners van de grensstreek in conflictsituaties duidelijk partij hadden gekozen voor Frankrijk.

L'écho du Nord, de meest gelezen krant in het Noorderdepartement, nam regelmatig de taak op zich haar lezers te onderwijzen in de glorieuze regionale geschiedenis.²² Op de voorpagina van de krant van 8 maart 1885 voerde de bekende journalist Victor-Eugène Ardouin-Dumazet de keuze van het Noorderdepartement voor Frankrijk terug tot de illustere figuur van Philippe de Comines, de vijftiende-eeuwse schrijver en raadsman die eerst in dienst was van de Bourgondische hertog Karel de Stoute maar zich uiteindelijk aansloot bij de Franse koning Lodewijk XI.²³ Aanleiding van het opiniestuk was Ardouin-Dumazet's verontwaardiging over het verval van het middeleeuwse kasteel van

21 Voor het goede begrip houden wij de Franse term *la Flandre* aan wanneer we over de historische identiteit van het Franse Noorderdepartement spreken.

22 De ochtendeditie van *L'écho du Nord* kende rond de eeuwwisseling een oplage van 45.000 exemplaren, zie: Visse, *Presse*, 145.

23 V.-E. Ardouin-Dumazet, 'Une ruine historique' *L'écho du Nord* (8 maart 1885).

Ook Rijsel, als grootste stad in de regio, profileerde zich maar wat graag als trouwe *Franse* stad. Zoals zo vaak op het einde van de negentiende eeuw werd dit gedaan via fel gesmaakte historische optochten

Comines, dat eigenlijk 'een teken van de trouw van *la Flandre* aan het vaderland was; en dat in tijden dat onze noordelijke contreien aan het buitenland toebehoorden'. De veronderstelde bewoner van het kasteel, Philippe de Comines, had op het einde van de vijftiende eeuw het stadje beroemd gemaakt door zich aan te sluiten bij Frankrijk en 'zijn nieuw aangenomen land met onwrikbaar enthousiasme te dienen'. Philippe de Comines was bovendien een zeer vooruitstrevend man, aldus Ardouin-Dumazet, want de Franse staatsman aan wie hij trouw zijn diensten verleende zou uitgroeien tot een van de ontwerpers van de moderne wereld: Lodewijk XI beperkte de rechten van de adel en bracht zo het feodale regime de genadeslag toe. Ardouin-Dumazet eindigde zijn geschiedensles met de prangende vraag wie de restauratie van het kasteel van Comines op zich zou nemen en met deze patriottische daad het glorieuze verleden van de hele Noord-Franse regio zou erkennen.

Ook Rijsel, als grootste stad in de regio, profileerde zich maar wat graag als trouwe *Franse* stad. Zoals zo vaak op het einde van de negentiende eeuw werd dit gedaan via fel gesmaakte historische optochten. Op zondag 9 oktober 1892 vierde de stad het eeuwfeest van het einde van de bezetting door de Oostenrijkse Habsburgers in 1792. Een grootse stoet verbeeldde het luisterrijke Rijselse verleden voor het samengestroomd publiek. De praalwagens vertelden een zeer teleologisch geschiedenisverhaal, dat begon bij de schittering van Rijsel tijdens de overheersing van de *forestiers* en de graven van Vlaanderen en onder de Bourgondische hertogen Filips de Goede en Karel de Stoute.²⁴ De stad reeg illustere overheersers aan elkaar, van Margaretha van Oostenrijk over Karel V tot Filips II. Maar de geschiedenis leidde Rijsel onvermijdelijk in de armen van Frankrijk met de intrede van Lodewijk XIV in 1667. Voor wie nog twijfelde of Rijsel wel écht een Franse stad was, leverde zij een onomstotelijk bewijs in 1792. Tijdens het beleg door de Oostenrijkse Habsburgers verweerden de inwoners zich zodanig tegen de bezetters, dat niemand sindsdien nog kon twijfelen aan hun Franse inborst. Het icoon van dit verzet was de barbier Maes, die zijn klanten schoor met de scherven van Oostenrijkse bommen nadat zijn winkeltje in de vlammen was opgegaan. *Le barbier Maes* stond uiteraard symbool voor de hardwerkende 'middenklasse' van de stad, die in de periode van de Franse Revolutie weigerde haar pas verworven vrijheden en idealen opnieuw prijs te geven aan het ancien régime dat de Oostenrijkse Habsburgers belichaamden.

Ondanks de rotsvaste overtuiging dat hun *Flandre* op rechtmatige wijze deel uitmaakte van Frankrijk – de geschiedenis had het helemaal zo bedoeld – greep de Noord-Franse elite graag terug naar zijn pre-Franse wortels. Het was immers

24 Volgens de overlevering waren de *forestiers* of 'woudgraven' leenmannen van de Franse vorst. Ze worden beschouwd als de voorlopers van de graven van Vlaanderen. Zie onder andere V. Lambert, 'Oorsprongsmythen en nationale identiteit. De *forestiers* van Vlaanderen', *De Leiegouw* 2 (2006) 189–246, 1 (2007) 97–122 en 2 (2007) 163–182.

Postkaart van het carnaval van Binche, s.d.

de periode vóór de Franse inlijving die de regio onderscheidde van andere Franse streken en een meerwaarde voor de Franse culturele mozaïek betekende. Om zijn roots te beleven, durfde het Noorderdepartement wel eens het Belgische Vlaanderen te raadplegen: alsof de Franse inlijving hun *Flandre* ook 'beschaafd' had gemaakt en men, om de natuurlijke toestand van de eigen regio te kennen, de 'onaangetaste' streek langs de Belgische kant van de grens hoorde te bestuderen. De Noord-Franse elite schuwde het woord 'barbaren' overigens niet wanneer ze het over Belgische Vlaanderen en haar inwoners had.²⁵

25 Le flâneur, *Physionomie de Roubaix*. (Roubaix 1873) 68–69.

Onder de schuilnaam 'C. Kelkun' argumenteerde de opiniemaker van *La dépêche* in 1888 dat *la Flandre* diepgaand was beïnvloed door de Spaanse overheersing in het verleden. Hij meende dit te kunnen afleiden uit het gebruik van vurige kleuren door de regionale kunstenaars, uit de voorliefde voor zwaar versierde gewaden voor de lokale heiligen, uit de gelijkenissen van de processie van Veurne met die van Sevilla. Een van de meest ongerepte tradities uit de Spaanse tijd vond *La Dépêche* het carnaval van Binche, dat voor de eerste keer zou zijn gevierd onder Karel V naar aanleiding van de ontdekking van Peru. Met hun bizarre klederdracht en hun maskerades spiegelde de feestvierders zich aan de Indianen aan de andere kant van de Atlantische Oceaan. Het is vrij waarschijnlijk, aldus *La dépêche*, dat de deelnemers aan het feest op het kasteel van Binche zo'n plezier hadden dat ze besloten het jaarlijks over te doen.²⁶ Carnaval was quasi een instituut in Noord-Frankrijk en België. Door de wortels van de jaarlijkse maskerades terug te voeren tot de gloriejeden van Karel V, verleende men het volkse feest de verheven aura van 'traditie' en snoerde men de mond van de tegenstanders van het 'vulgaire feestgedruis'.

26 C. Kelkun, 'Les divertissements populaires flamands. Les traditions espagnoles', *La dépêche* (10 februari 1888).

Uiteraard lag de gewone bevolking niet wakker van de intellectuele uitleg die aan de cultuur in hun grensregio werd gegeven. Maar dat men in een grensregio leefde, kon niemand ontkennen. Het zat hem vaak in de kleine dingen: de inspanningen die men leverde om regionale wedstrijden als 'internationaal' te profileren omdat er zowel Noord-Franse als Belgische verenigingen deelnamen; het weerklinken van Frans- én Vlaamstalige liederen op straat; de mate waarin de nieuwkomers eigenlijk wel herkenbaar waren wegens een gedeeld verleden maar tegelijk aan andere regels hoorden te gehoorzamen door hun verschillende nationaliteit. De grens was een onzichtbare en denkbeeldige scheidslijn, maar met een zeer specifieke invloed op ieders leven.

Een banale lijn met een ongeziene impact

In de loop van het jaar 2013 herdacht het project '300 jaar grens/300 ans de frontière' van de provincie West-Vlaanderen en het département du Nord het vastleggen van de (latere) Frans-Belgische grens tijdens de Vrede van Utrecht in 1713. In de projectbrochure wordt de staatsgrens omschreven als een banale scheidslijn die desondanks een diepe kloof tussen de grensbewoners in stand houdt. Het project maant de grensbewoners aan op ontdekkingsstocht te gaan: 'Besnuffel elkaar, babbel met elkaar, klets honderduit, desnoods in universele lichaamstaal. Ontdek hoe de overkant leeft, werkt, shopt, bemint, moppen tapt, liegt, danst, schranst, reclameert.'²⁷ Het grensoverschrijdende '300 jaar grens'-project illustreert dat, indien ze lang genoeg worden opgelegd, grenzen een duurzame impact kunnen hebben. Zelfs in de Frans-Belgische grensregio waar de natuurlijke elementen als geografie en taal dit onderscheid niet lijken te ondersteunen.

27 300 ans de frontière. Tricentenaire du traité de paix d'Utrecht / 300 jaar grens. Driehonderste verjaardag van de Vrede van Utrecht (S.l. 2013) 5.

De Noord-Franse elite haastte zich om uit te leggen waarom zij, ondanks hun historische gebondenheid met het Belgische Vlaanderen, eigenlijk toch op natuurlijke wijze tot Frankrijk behoorden

De Vrede van Utrecht in 1713 wordt beschouwd als het startpunt van een uiteenlopend economisch verhaal met in zijn kielzog de vorming van een geheel eigen sociocultureel karakter langs beide kanten van de grens. De ontwikkeling werd versterkt door het proces van natievorming doorheen de negentiende eeuw. In hun enthousiasme voor het natievormende project had de radicaliserende Franse samenleving van rond de eeuwwisseling het steeds minder voor die ongrijpbare grensregio's, waar het verschil tussen 'wij' en 'zij' compleet onduidelijk was. Parijs trachtte niet alleen de economische maar ook de socioculturele scheidslijn tussen België en Frankrijk nauwkeurig te trekken. De Noord-Franse elite haastte zich om uit te leggen waarom zij, ondanks hun historische gebondenheid met het Belgische Vlaanderen, eigenlijk toch op natuurlijke wijze tot Frankrijk behoorden. Ondanks de evolutie van 'vervreemding' leefden de dorpsgemeenschappen langs beide zijden van de grens niet afgesloten van elkaar: nooit was de grens een ondoordringbare muur; altijd waren er mogelijkheden voor wie de stap over de denkbeeldige lijn durfde zetten. De noodzaak tot (over)leven inspireert een mens tot tal van manieren om de grens (il)legaal te gebruiken in het eigen voordeel.

Driehonderd jaar na de Vrede van Utrecht legt de hedendaagse erfgoedsector vooral de klemtoon op wat verbindt, eerder dan op wat onderscheidt. De eeuwenlange aanwezigheid van de grens heeft zo'n enorme impact op het dagelijks leven gehad, dat de grensbewoners aan het begin van de eenentwintigste eeuw moeten worden overtuigd van hun fundamentele gelijkenis en hun onvermijdelijke afhankelijkheid van elkaar. Op filosofische toon vraagt het '300 jaar grens'-project zich dan ook af: 'Zijn ze daar speelser, zotter, botter, of

eigenlijk nauwelijks te onderscheiden van hier? En waar is dat eigenlijk 'hier'? Kan er 'hier' zijn zonder 'daar'? Hebben we 'daar' niet nodig om 'hier' te zijn? Te kunnen zijn?²⁸

Wellicht liggen weinig grensbewoners wakker van deze filosofische vragen. De grens vormt voor hen een dagelijkse realiteit waar ze onbewust mee rekening houden, af en toe hun voordeel uit halen en soms ook stiekem vervloeken. Voor de ene opent het culturele perspectieven, terwijl de andere het benauwd krijgt in zijn openlijk 'begrensde' leefwereld. Recent onderzoek wijst uit dat veel, zonet alles, afhangt van de individuele houding van de grensbewoner. De overheid kan hoogstens trachten het lokaal bewustzijn van de grensbewoners aan te wakkeren.²⁹ Het is net dát wat de erfgoedsector in de grensregio doet: via streekeigen verhalen het blikveld van het publiek tot over de grens te verruimen om zo ook hun emotionele binding met de grensregio te vergroten. 'Het graafschap Vlaanderen', 'het vlas', 'de textielsector', 'de industriële archeologie': scherven van een gelijklopende geschiedenis waarmee, driehonderd jaar na de Vrede van Utrecht, een nieuw soort grensoverschrijdende identiteit wordt vormgegeven.

28 *300 ans de frontière. Tricentenaire du traité de paix d'Utrecht / 300 jaar grens. Driehonderste verjaardag van de Vrede van Utrecht* (s.l. 2013) 5.

29 F. Thissen en M. van der Meer, *Dorpen in de grensstreek van de Westhoek. Leefbaarheid en sociale vitaliteit van grensdorpen vanuit het perspectief van jonge bewoners* (Amsterdam 2013).

Meer lezen

Het standaardwerk over de Frans-Belgische grensregio:

F. Lentacker, *La frontière franco-belge. Étude géographique des effets d'une frontière internationale sur la vie de relations* (Rijssel 1974).

Over het subtiele onderscheid tussen Frans-Vlaamse en Belgisch-Vlaamse identiteit en de rol van de natiestaat in de ontwikkeling van deze tweedeling:

T. Baycroft, *Culture, identity and nationalism. French Flanders in the nineteenth and twentieth centuries* (Woodbridge 2004).

Over de korte afstandsmigratie van Belgen naar Noord-Frankrijk in de negentiende eeuw en het ontstaan van een Belgische migrantengemeenschap:

Saartje Vanden Borre, *Vreemden op vertrouwd terrein. Het sociaal-culturele leven en de integratie van Belgische migranten in Noord-Frankrijk (1850–1914)* (Gent 2012).

Elien Declercq, *Migrants belges en France. Une histoire revisitée à travers la chanson populaire (1870–1914)* (Gent 2012).

Naar aanleiding van driehonderd jaar Vrede van Utrecht:

L. Devoldere, e.a. *Grens/frontière (1713–2013)* (Rekkem 2013).

Het *Jaarboek van de Franse Nederlanden*, uitgegeven door Ons Erfdeel in Rekkem, focust zich uitsluitend op de Frans-Belgische grensregio.

Biografie

Saartje Vanden Borre promoveerde in 2012 tot doctor in de geschiedenis met het proefschrift *Vreemden op vertrouwd terrein. Het sociaal-culturele leven en de integratie van Belgische migranten in Noord-Frankrijk (1850–1914)*. Momenteel werkt zij zowel binnen de academische wereld (Kulak, Kortrijk) als binnen de erfgoedsector (Stichting de Bethune, Marke).

МНОГОЯЗЫЧИЕ

språkets mångfaldighet

diversidá llingüística

różnorodność językowa

jǎžekòwô rozmajitoôrtнос

sprogmanfoldighed

ferskaat oan talen

raznolikost jezikov

rěčna mnohotnosť

turlii di limb

diversitat linguistica

Sprachenvielfalt

diversitat d'idiomes

nyelvi sokszínűség

language diversity

višejezičnost

feele sproken snakken

et maenouder foon maning spräke

amrywiaeth ieithyddol

liesseurted ar yezhoù

diverseth yethow

diversidade lingüística

rěčna wjelerakość

hizkuntza aniztasuna

Ontgrensd maar niet ontheemd

Taal(diversiteit) in Vlaanderen als globaal erfgoed

Rob Belemans

Het populairste Vlaamse televisieprogramma van 2013 was de Eén-reeks 'Eigen Kweek'. Hoewel ze vooraf vooral gecontesteerd leek te zullen worden vanwege de combinatie van humor-van-eigen-bodem en een maatschappelijk beladen thema (het gebruik van softdrugs en het zelf telen van wiet), was er meteen na de eerste aflevering van enige commotie geen spoor meer. De humor zat zo juist, dat er geen kruid gewassen was tegen het innemende effect dat de Duffels-West-Vlaamse aardappeltelersfamilie Welvaert op kijkend Vlaanderen had. Een belangrijk deel van die humor was van talige aard: met name het op (West)vlaamse leest geschoeide steenkolen-Engels dat zoon Frank Welvaert en zijn innemende ouders spraken met zijn vers geïmporteerde Fillipijnse bruid, was ontwapenend en lachwekkend 'eerlijk'. Wat goed is, wordt op zijn beurt snel geparodieerd. Tik in de browser van uw computer even de URL die in de voetnoot staat in en bekijk wat de makers van de VTM-reeks 'Tegen de Sterren op' er persiflerend van maakten.¹ Meteen krijgt u ook een expliciete duiding van de manier waarop 'Eigen Kweek' komaf maakte met een van de laatste heilige taalhuisjes op de Vlaamse televisie: dialect zonder ondertitels.

Onlangs was er alweer een heilig taalhuisje waaraan voor de ogen van tv-kijkend Vlaanderen geschud werd, maar dit keer klonk er geen onverdeelde bijval. De televisieshow voor de uitreiking van de Music Industry Awards 2013 (de Mia's) op 8 februari laatstleden werd geleid door een duo-presentatie van radiopresentator Sam De Bruyn en zangeres Nathalia (Druyts). Deze laatste deed dat met het haar kenmerkende Kempische accent (van Oevel). Dit leidde in de dagen na de uitzending tot een mediastormpje. VRT-taalraadsman Ruud Hendrickx verontschuldigde zich namens de omroep, die volgens hem hier in de fout gegaan was en niet mevrouw Druyts. De VRT maakt namelijk een onderscheid tussen het Nederlands van presentatoren, dat altijd onberispelijk neutraal moet zijn, en het taalgebruik van externe experts, waarvan een regionaal accent geduld wordt op het scherm. Het was fout van de VRT om een muziekexperte te 'casten' in de rol van medepresentator. Ondanks deze duiding – of misschien net vanwege het mea culpa van de openbare omroep – diende Vlaams volksvertegenwoordiger Wilfried Vandaele (NV-A) naar aanleiding van dit voorval op 10 februari een parlementaire vraag in, gericht aan de minister voor media, Ingrid Lieten, over het taalgebruik op de openbare omroep.² Minder verkrampt was de reactie die VRT-cultuuricoon Luc Janssen in het radioprogramma Hautekiet van 10 februari ten beste gaf.³

Het – overigens doodnormale – feit dat niet iedereen altijd standaardtaal spreekt, is in Vlaanderen regelmatig een *issue*. Dialectgebruik in beeldfictie die daarmee perfect de realiteit van alledag weergeeft, kan nu eindelijk af en toe

1 <http://youtube.be/VURL06DZ6mQ>

2 Vraag nr. 959 van het parlementaire jaar 2013–14 werd op 11 februari ontvankelijk verklaard, maar het dossier moet nog behandeld worden in de Commissie voor Cultuur, Jeugd, Sport en Media [stand van zaken op 6 maart 2014]. Wie benieuwd is naar het antwoord, kan terecht op de website www.vlaamsparlement.be

3 De uitzending is te beluisteren op <http://www.radio1.be/node/343053?seek=0&popup> (het fragment met Luc Janssen start op 3:05).

Van het ouderwetse leesplankje verschenen her en der al dialectvarianten. Hier een exemplaar uit Maaseik.

wel; zelfs zonder de pret bedervende ondertitels voor iedereen (wie dat wil of geen andere optie heeft, kan uiteraard altijd via teletekstpagina 888 lezen wat er gezegd wordt). Waarom is taalvariatie en het gebruik van dialect zo beladen 'hier bij ons'? En welke evolutie valt daarbij op te tekenen.

Houdt met het verdwijnen van de dorpstalen van weleer niet ook de mogelijkheid van een 'talige heemkunde' op?

Spreektaal als grondgebonden materie

Taal is vanouds een van de sterkste 'markers' van groepsidentiteit. Ze is immers het wezenskenmerk van intermenselijk samenleven, dat zonder een gemeenschappelijke taal gewoon onmogelijk is. Mensen kunnen vele aspecten in tal van dimensies van hun leven als gemeenschappelijk ervaren en zich daardoor ten diepste verbonden voelen, maar om van twee of meer individuen een gemeenschap te maken, is er altijd ook onderlinge communicatie en dus een gemeenschappelijke taal nodig. Lange tijd werd de verbondenheid die de gemeenschappelijke taal tussen samenlevende mensen creëerde en symboliseerde ook geprojecteerd op de plaats waar die gemeenschap sedentair was. Heem en taal werden metaforisch met elkaar verbonden, doordat de taal die de inwoners van plaats X onderling verbond ook aangeduid werd als de taal van X. De geslotenheid van het dorp en de immobiliteit van zijn gemeenschap stonden daarbij dan garant voor de continuïteit van de daar gesproken taal. Het taalgeografische landschap van Vlaanderen was er daardoor lange tijd een met voor elk kerkdorp een eigen lokale identiteit waarvan de eigen dorpspraak een van de wezenlijkste kenmerken was. In grote delen van Vlaanderen – met name buiten de steden – is deze situatie eerst ingrijpend beginnen veranderen

na de Tweede Wereldoorlog. Het dorp van weleer raakte in sneltempo ontgrensd door maatschappelijke processen van schaalvergroting en diversifiëring ten gevolge van de snel en sterk toenemende communicatie (meertaligheid) en mobiliteit (migratie).

Een fenomeen dat sinds ongeveer 15 jaar opgang maakt in Vlaanderen is het toevoegen van de dialectvariant op of bij de officiële straatnaamborden.

De kernvraag van deze bijdrage is of er na ruim zes decennia ontgrenzing in Vlaanderen anno 2014 nog sprake kan zijn van een relevante heemkundige werking met betrekking tot taal als een vorm van lokaal erfgoed. Houdt met het verdwijnen van de dorpstalen van weleer niet ook de mogelijkheid van een 'talige heemkunde' op? Of verdient dit begrip in de hedendaagse context juist een fundamenteel andere invulling met nieuwe opgaven, uitdagingen en kansen? Ik wil u met deze bijdrage uiteraard van het tweede overtuigen: de taaldiversiteit die onze samenleving in Vlaanderen anno 2014 kenmerkt, is een nieuwe vorm van erfgoed, die we 'glocaal' zouden kunnen noemen. Het talige erfgoed van vandaag wordt volop gekleurd door de processen van ontgrenzing, maar het is niet ontheemd. In tegendeel: juist in de lokale gemeenschappen met de veelsoortige diversiteit en grote bevolkingsdynamiek die hen kenmerkt, ontstaan er kansen voor heel andere, eigentijdse vormen van 'talige heemkunde'.

Dialectbewustzijn als nevenproduct van taalnormering

Het is genoegzaam bekend dat de geschiedenis van de Nederlandse standaardtaal niet veel verder teruggaat dan de zestiende eeuw en in belangrijke mate het product is van een cultureel zelfbewuste en economisch welvarende migrantengemeenschap van Zuidnederlandse intellectuelen, die zich aan de ultrakatholieke Spaanse bezetter onttrokken door te vluchten naar de Hollandse steden. Het heeft enkele eeuwen geduurd – en was ook bijna niet meer gelukt in het aanvankelijk als Franstalige bufferstaat opgerichte België – eer de taal van Nederland ook voor het vanouds germaanstalige deel van België de officiële taal werd. En het duurde nog langer eer het hier ook de door iedereen via verplicht onderwijs aangeleerde normtaal was geworden. Tegelijk met dit talige standaardiseringsproces van de noordelijke provincies van België ontstond er in de negentiende eeuw ook voor het eerst taalkundige aandacht voor de inheemse taalvariatie op microgeografisch niveau: de dialecten. Aan het einde van de negentiende eeuw organiseerde de uit Maastricht afkomstige Leuvense hoogleraar klassieke talen, Pieter Willems, de eerste grootscheepse dialectenquête in een zeer omvangrijk gebied dat hij als 'Frankisch' bestempelde en dat naast Vlaanderen en Zuid-Nederland ook Frans-Vlaanderen, Luxemburg en het Duitse Rijnland omvatte. Een andere populaire manier om

de lokale taalverschillen uit de volkstaal op te tekenen, bestond erin om eenzelfde tekst te laten opzeggen door een plaatselijke spreker en die dan zo nauwkeurig mogelijk op te tekenen. De parabel van de Verloren Zoon was een tekstfragment dat sinds het begin van de negentiende eeuw hiervoor door menige Europese taalvorser werd gebruikt.⁴

De inventarisering van de woordenschat en van fonologische, morfologische en grammaticale taalkenmerken van afzonderlijke dialecten en de weergave ervan op taalkaarten om zo taalgrenzen tussen dialectgebieden te ontdekken, kende ook in Vlaanderen in de twintigste eeuw haar hoogtepunt. Grootscheepse en langlopende dialectologische onderzoeksprojecten leidden tot de realisatie van omvangrijke dialectcorpora. De zeer omvangrijke schriftelijke woordenschatenquêtes en de – vanaf de jaren 1950 gerealiseerde – dialectopnames die voor honderden dialecten in heel Vlaanderen werden aangebracht, resulteerden naast talrijke taalkundige studies (over één dialect of vergelijkend) en duizenden dialectkaarten ook in grootschalige wetenschappelijke inventarisatieprojecten.⁵ Zo verschenen onder andere de Reeks Nederlandse Dialectatlassen (1925–1982), de reeksen Regionale Dialectwoordenboeken voor de Vlaamse, de Brabantse en de Limburgse dialecten en de Fonologische, de Morfologische en de Syntactische Atlassen van de Nederlandse Dialecten (1998–2009).⁶

In Nederland heeft dat streven naar een eenheidstaal met Vlaanderen nooit breed geleefd

Vanaf de jaren 1950 veroorzaakte een taalexterne factor in Vlaanderen in toenemende mate een *sense of urgency* voor dergelijke grootschalige dialectoptekeningen. De Vlaamse naoorlogse intelligentsia achtte het immers noodzakelijk om een taalbeschavingsoffensief door te voeren. Dat moest (groot) ouders via media, onderwijs en cultuurwerking ervan overtuigen om het dialect als thuistaal niet langer door te geven aan hun (klein)kinderen. De achterliggende veronderstelling was dat de Vlaamse jeugd er pedagogisch voordeel uit zou halen om reeds vanaf de wieg en ook in de thuissituatie uitsluitend de Nederlandse normtaal te horen, die ze toch op school verplicht zou moeten aanleren en die ze eens volwassen ook goed zou moeten beheersen voor een succesvol beroeps- en een 'beschaafd' cultuurleven. Vandaag weten we uit grootschalig onderzoek over de relatie tussen thuistaal, schoolsucces en het beheersen van de normtaal dat deze veronderstelling niet alleen onjuist is, maar dat voor minstens een deel van de Vlaamse jongeren zelfs het tegendeel waar is: als ze thuis in het dialect opgroeien, bevordert dat hun schoolse prestaties én hun beheersing van de Nederlandse standaardtaal. Maar inmiddels hebben enkele decennia A.B.N.-politiek in de tweede helft van de twintigste eeuw wel hun werk gedaan. Het aandeel dialectsprekers in de Vlaamse bevolking daalt met elke generatie stelselmatig. De intergenerationele transmissie van de lokale spreektaal van weleer is aan sterke afkalving onderhevig en vooral in het politiek-economische centrum van Vlaanderen – beleidsmatig ook wel aangeduid als 'de Vlaamse ruit'; dit is de regio tussen Antwerpen, Gent, Brussel en Leuven – worden dialectsprekende jongvolwassenen stilaan een uitzondering.

- 4 R. Belemans, 'Naar aanleiding van Tony Bergmanns Lierse dialectvertaling van de Parabel van de Verloren Zoon', in: M. Mees (red.), *Bergmann en Berckmans, schetsen en beelden uit het 19de-eeuwse Lier* (Bijdragen tot de geschiedenis van de stad Lier, 5) 127–148.
- 5 N. Van der Sijs (red.), *De Kaartenbank. Over taal en cultuur* (Amsterdam 2014). Op de website www.meertenskaartenbank.nl stelt het Meertens Instituut sinds begin dit jaar meer dan 30.000 volks- en taalkundige kaarten online ter beschikking.
- 6 H.H.A. van de Wijngaard en R. Belemans (red.), *Nooit verloren werk. Terugblik op de reeks Nederlandse Dialectatlassen (1925–1982)*. (= Het Dialectenboek 4) (Groesbeek 1997).

Doen ouders er goed aan om met hun kinderen dialect te spreken?

Hoe 'platter' hoe liever

We spreken netjes met 'jij' en 'je' tegen onze kinderen, houden hen ver weg van al te streekgebonden vocabulaire. Maar is dat wel zo'n goed idee?

Rob Belemans

Hoewel de overheid vanaf het midden van de vorige eeuw decennialang alle middelen heeft ingezet om Vlaamse ouders van het tegendeel te overtuigen, weten we vandaag dat dialect als thuistaal geen schadelijke invloed heeft op de taalontwikkeling van kinderen. Sterker nog: ouders die hun kinderen in het dialect opvoeden, bezorgen hen daarmee een strategisch voordeel in hun ontwikkeling. Bent u nu al van uw stoel gevallen? Krabbel dan recht en lees vooral verder.

Sinds 1994 wordt er in Nederland tweejaarlijks een grootschalig onderzoek gedaan naar (de evolutie van) de taalvaardigheid Nederlands van lagerschoolkinderen en naar de mogelijke invloed van allerlei buitenschoolse factoren daarop. In 700 basisscholen leggen 60.000 leerlingen dan een reeks standaardproeven af. Hun ouders bezorgen tegelijk gegevens over de sociaal-economische, de culturele, de religieuze, de opvoedkundige en ook de talige context waarin deze kinderen opgroeien. Vergelijkende gegevensanalyse na vijf jaar van dergelijke Prima-cohortmetingen wees uit dat het thuis dialect spreken een significant positief effect heeft op de schoolse taalverwerving van het Nederlands. Dialectsprekende kinderen leren dus niet moeizamer, trager of minder goed standaardtaal dan kinderen die ook thuis Nederlands (of Fries) spreken. De taalverwervingsprogressie tijdens de eerste vier jaar van de basisschool is voor dialectsprekendes zelfs significant groter dan bij hun niet-dialectsprekende klasgenoten. Als het thuisdialect voldoende verschilt van het Standaardnederlands – in Nederland blijkt dat alleen voor Limburgse dialecten het geval te zijn – dan sluiten de dialectsprekende kinderen hun basisschoolcarrière zelfs af met een grotere taalvaardigheid Nederlands dan hun klasgenoten die ook thuis Nederlands spreken.

Dat laatste lijkt contradictorisch. Maar recent onderzoek aan de VUB levert misschien de verklaring voor dat dialectvoordeel. Voor zijn doctoraatsonderzoek naar de interactie tussen meertaligheid, cognitie en de werking van het brein, legde Esli Struys een- en tweetalige kinderen onder de hersenscanner en liet hen daar talige en niet-talige opdrachten uitvoeren. De tweetalige kinderen gebruiken, zeker in de verwerkingsfase van taal 2, bijkomende zones in hun hersenen ten opzichte van eentaligen. Tweetalige kinderen trainen die hersengebieden ook, zodat ze later en ook voor niet-talige taken ingeschakeld kunnen worden. Bovendien leren tweetalige kinderen tijdens de taalverwervingsfase ook al om vlot te switchen van taal 1 naar taal 2.

Strategisch voordeel

Tweetaligheid levert kinderen dus een strategisch voordeel op bij het uitvoeren van allerlei opdrachten waarvoor we ons verstand moeten gebruiken. Bij het onderzoek van Struys waren Brusselse kinderen met diverse taalachtergronden betrokken, maar geen dialectsprekers. De Nederlands-Limburgse meetresultaten uit het grootschalige cohortonderzoek zouden erop kunnen wijzen dat ook dialectsprekende kinderen hun hersenen beter leren gebruiken, als hun thuisdialect voldoende verschilt van het Nederlands dat ze op school verwerven. Welke mate van dialectspecificiteit ten opzichte van de standaardtaal voor dat effect nodig is, zal nog onderzocht moeten worden. Misschien hebben West-Vlaamse dialectsprekertjes wel eenzelfde voordeel.

Deze 'ontdialectisering' van Vlaanderen heeft sinds de jaren 1980 – toen de A.B.N.-beweging haar beste tijd had gehad – nog even tot een zogenaamde 'dialectrenaissance' geleid, waarbij vooral op lokaal niveau intensieve culturele aandacht ontstond voor de dorpspraak als verdwijnend cultuureigen. Lokale dialectwoordenboeken, cd's met dialectmuziek, toneelopvoeringen, streek-literatuur en poëzie in het dialect werden erg populair en zijn dat deels vandaag nog. Het zijn uitingen van reminiscentie aan en heimwee naar de tijd van weleer toen het plaatselijke dialect nog zo gewoon en algemeen gangbaar was dat niemand er aandacht voor had. De cultuuruitingen die tijdens de A.B.N.-periode alleen in het in opmars zijnde Standaardnederlands denkbaar waren, worden nu als een vorm van (te) laat eerherstel ook gerealiseerd in het verdwijnende dialect. De finalisering van dat symbolische eerherstel voor de niet-gestandaardiseerde spreektaal van Vlaanderen maken we momenteel volop mee en krijgt mijn inziens vorm in de duurste vorm van talige cultuurproductie: de beeldfictie. De voorbije jaren zijn de dialecten/regiolecten heel geleidelijk mee in beeld gekomen (letterlijk!) in de Vlaamse tv- en filmproducties. Het ultieme stadium van aanvaarding en naturel is daarbij wellicht bereikt met enerzijds het filmische meesterwerk 'Rundskop' (2011) van Michaël R. Roskam, waarin het Sint-Truidens dialect als de voertaal van Zuid-Limburgse veetelers prominent aanwezig is en anderzijds met de inleidend reeds genoemde televisiereeks 'Eigen Kweek' van Joël Vanhoebrouck, met voor het eerst niet-ondertitelde en evenmin 'gekuiste' (in tegenstelling tot de verfilming van Tom Lannoy's 'Goddelijke Monster' in 2012) dialogen in het West-Vlaams. Vlaanderen keek massaal, hoorde dat het authentiek was en genoot complexloos en eindelijk bevrijd van het A.B.N.-spook. Fictie is voor de vrije tijd en dus informeel en dan hoeft in amusante verhalen over het reilen en zeilen van West-Vlaamse aardappeltelers de waarheid ook niet langer geweld aangedaan te worden door ze toneelacademie-AN met elkaar te laten spreken.

De standaardisering van inheemse spreektaal in Vlaanderen en het ontstaan van een lokaal/regionaal dialectbewustzijn zijn dus culturele processen die hand in hand gaan. Het eerste is daarbij de oorzaak van het tweede. Het tweede is er op zijn beurt misschien deels mee verantwoordelijk voor dat de A.B.N.-beweging haar einddoel niet heeft kunnen realiseren. Door de dialecten te verketteren en ze als informele spreektaal van de Vlamingen te willen uitroeien, werd immers mee de weg geëffend voor hetgeen de rabiante A.B.N.-kenners op latere leeftijd nog meer zijn gaan haten dan het dorps dialect van weleer: de Vlaamse tussentaal van vandaag. In een negatieve perceptie kan men dat 'Verkavelingsvlaams' de gemakoplossing noemen waarop het A.B.N.-streven om de Vlamingen op twee generaties tijd van dialectsprekers om te vormen tot exclusieve sprekers van de (Noord-) Nederlandse standaardtaal uiteindelijk uitgedraaid is. Ik geloof echter in de positieve perceptie van deze Vlaams-eigen taalontwikkeling als het nog onvoltooide en in volle ontwikkeling zijnde standaardiseringsproces van een eigen Zuid-Nederlandse normtaal in Vlaanderen op basis van de traditionele dialecten (en hedendaagse regiolecten) enerzijds en de standaardtalen van onze buurlanden anderzijds. De Vlaamse taalpolitiek die officieel via het Nederlandse-Taalunieoverdrag nog steeds streeft naar een eenheidstaal voor Vlaanderen én Nederland is mijns inziens dan ook allang door de taalrealiteit – zowel in Nederland als Vlaanderen – ingehaald. In Nederland heeft dat streven naar een eenheidstaal met Vlaanderen nooit breed geleefd. Onze noorderburen hebben er gewoonweg nooit moeite mee gehad dat de Vlamingen met hun 'leuke' dialecten Nederland (ook) op vlak van de officiële normtaal als gidsland wilden gebruiken. Op hun eigen attitude ten aanzien van 'hun' taal heeft dat nooit enige invloed gehad. Ook bij ons is de grootnederlandse gedachte inmiddels al geruime tijd tot een cultuurpolitiek

achterhoedegevecht gereduceerd, waarvan alleen af en toe en in de marge nog iets te merken valt; zoals bijvoorbeeld in een online-petitie 'Nederlands Vanzelf Sprekend', die op 20 december 2013 gelanceerd werd om een lans te breken voor 'versterking van het onderwijs in het Standaardnederlands' en voor het bevorderen van de 'taaleenheid van Nederland en Vlaanderen'.⁷

Van gesloten dorp naar open gemeenschap: de globale samenleving

Het verdwijnen van de lokale inheemse spreektaal in Vlaanderen (alias 'dialecten') is uiteraard geen exclusief effect van de A.B.N.-taalpolitiek. De algemene veranderingen gedurende de voorbije 60 jaar in onze West-Europese samenleving hebben daar eveneens sterk toe bijgedragen. Ter aanduiding van die veranderingen circuleren termen zoals 'ontgrenzing' en 'globalisering'.

Op Europees niveau voeren een aantal belangengroepen van minderheidstalen samen campagne om de taaldiversiteit binnen de EU te maximaliseren door niet alleen het gebruik van de officiële landstalen, maar ook dat van streektaalen te ondersteunen (www.language-diversity.eu).

De ontgrenzing die onze 'moderne' samenleving in toenemende mate kenmerkt, manifesteert zich zowel op micro- als op macrovlak. Het microniveau is daarbij de kleinschalige leefwereld van nabijheid, sociaal contact, familie en lokale gemeenschap. Hier is de ontgrenzing van Vlaanderen af te lezen aan verschijnselen in de ruimtelijke ontwikkeling zoals stadsgroei, woonuitbreidingszones (de verkavelingswijken rondom elk dorp) en lintbebouwing langs de verbindingswegen, waardoor de voorheen door landbouwgronden en open ruimte gescheiden autonome woonkernen tot grotere gehelen met (klein) stedelijk karakter aaneengroeien. Deze verstedelijkingstendens van onze leefomgeving heeft ook op talig vlak duidelijke consequenties in de vorm van regiolectisering. Waar taalvariatie tot in het interbellum in Vlaanderen vooral een kwestie was van kerkdorpen en stedelijke woonkernen met elk hun eigen dialect als talige identiteitsmarker, is er vandaag meer en meer sprake van autochtone omgangstalen die zich enkel nog op regionaal niveau min of meer duidelijk van elkaar onderscheiden. Het aantal sprekers van de traditionele dialecten vermindert de jongste decennia in zeer hoog tempo. Uit onderzoek dat ik in 2001 in het Limburgse Bilzen uitvoerde, bleek toen het aantal dialect-

7 http://www.petities24.com/nederlands_vanzelf_sprekend. De enquête werd gelanceerd op 20 december 2013 en werd inmiddels (stand op 7 maart 2014) door 3.817 mensen ondertekend. De overgrote meerderheid daarvan woont in Vlaanderen (Nederlanders liggen niet wakker van taaleenheid met Vlaanderen en daardoor maakt ze ook weinig reële kans op bestaan). En ook in Vlaanderen is het succes van dit initiatief zeer bescheiden. Een petitie tegen de invoering van het rekeningrijden werd op 10 dagen tijd door 170.000 mensen ondertekend. En als u deze vergelijking niet eerlijk vindt vanwege de pecuniaire gevoeligheid van rekeningrijden: een petitie in 2012-13 voor het blijven financieren van dialectonderzoek aan de Universiteit Gent kreeg de steun van 10.332 ondertekenaars (<http://www.dialecterfgoed.be/>).

sprekers van het centrumdialect tussen de oudste en de jongste sprekers-generatie (65-plussers versus min-dertigers) maar liefst 50 procent te bedragen. Van de oudste generatie inwoners van Bilzen-centrum was toen nog circa 60 procent dialectspreker, terwijl dat in de jongste generatie volwassenen nog net 10 procent was. De toen ondervraagde jongste generatie Bilzenaars (16–26 jaar) heeft vandaag schoolgaande kinderen. Slechts één op tien van deze ouders is dus in staat om het Bilzers dialect nog aan de volgende generatie door te geven.⁸

De ontgrenzing van de kerkdorpen van weleer gaat hand in hand met het verschijnsel dat we op vlak van mobiliteit en communicatie allemaal wereldburgers geworden zijn. 'De wereld mijn dorp' is geen holle slogan, maar voor een meerderheid van ons – zeker in Vlaanderen – dagdagelijkse realiteit. *Online communities* overstijgen per definitie alle fysieke grenzen; reizen naar andere landen en continenten is allang geen voorrecht meer van topkaderleden en werkgerelateerd. We zijn inzake globalisering ook echt de wereldtop: in de internationaal toonaangevende globaliseringsindex, de Zwitserse KOF-index, staat België al vele edities ongeslagen op de allereerste plaats als het meest geglobaliseerde land ter wereld (gevolg door Ierland en Nederland).⁹ Ook in de recentste editie van de KOF-index (2013), gebaseerd op cijfers uit 2010, blijkt geen ander land in de wereld op economisch, politiek en sociaal vlak zo genetwerkt met en afhankelijk te zijn van vele anderen als het onze. Op taalvlak vertaalt zich dat in een – algemeen Europese – opmars van de rol en positie die het Engels als vreemde taal inneemt. Voor 45 procent van de EU-burgers is het Engels de tweede taal; met uitschieters in de ene richting in Zweden (90 procent) en Hongarije (20 procent) in de andere. Engels is in het onderwijs bovendien op weg om in alle EU-lidstaten (uiteraard met uitzondering van Engeland, Ierland en Malta), de eerst aangeleerde vreemde taal te zijn: 26 procent van de Europese leerlingen in de lagere school en 89 procent in het middelbaar onderwijs leren de taal van Shakespeare als eerste taal na hun moedertaal.¹⁰ Voor de uitstervende minderheid van A.B.N.-ridders in Vlaanderen is Engels daarom de nieuwe taaldruif die de positie van het Nederlands in de rangorde van genormeerde officiële talen ondermijnt en op eenzelfde nefaste wijze als vroeger het Frans en de dialecten de woordenschat van onze reine eigen taal binnensluipt en bezoedelt. Vanuit een positieve visie op de normtaalontwikkeling die in Vlaanderen nog in volle gang is, spelen we handig en sluw in op de globaliseringstendenzen door het Engelse jargon voor technologische nieuwigheden, die in lage-loonlanden geproduceerd worden als koopwaar van in Amerika of Azië gevestigde concerns, meteen in onze taal op te nemen. *Splendid isolation* is een nefaste strategie in de geglobaliseerde realiteit van de eenentwintigste eeuw. 'Wiens product ik koop, diens taal ik spreek' is de hedendaagse variant van een oud spreekwoord over economische afhankelijkheid.

Tegelijk is er ook een soort tegentendens merkbaar die ons de door Roland Robertson bekend gemaakte term 'glocalisering' heeft opgeleverd. Het gaat daarbij over het gelijktijdig en onderling afhankelijk optreden van zowel universele als particuliere tendenzen. Het prototypische voorbeeld is de vaststelling dat een wereldspeler als McDonalds in al zijn fastfoodvestigingen hetzelfde en dus zeer herkenbare productaanbod heeft, maar dat de smaak ervan wel aangepast wordt aan de plaatselijk bestaande gewoontes en voorkeuren. Glocalisering is er uiteraard ook op taalvlak. Het Engels dat zo sterk op weg is om de *lingua franca* van de geglobaliseerde samenleving te worden, kent tegelijk ook in toenemende mate varianten, waarvan de Britse er inmiddels nog slechts één is en niet die met de grootste sprekersaantallen. Bij internationale bijeenkomsten van enige betekenis verkiest men dan ook nadrukkelijk om

8 R. Belemans en R. Keulen, *Taal in stad en land – Belgisch-Limburg* (Tielt 2004) 77–80.

9 <http://globalization.kof.ethz.ch/>

10 Deze cijfers komen uit de EU-studie: 'Multilingualism: Between Policy Objectives and Implementation' (PE 408.495) van het Directorate General for Internal Policies of the Union, Policy Department B: Structural and Cohesion Policies, Culture and Education, 17. Ook: A. Dreher, N. Gaston en P. Martens, *Measuring Globalization – Gauging its Consequences* (New York 2008).

zoveel mogelijk deelnemers hun eigen taal te laten spreken en om via tolken te voorzien in vertaling naar een aantal werktalen, in plaats van te proberen om via al die varianten van het Engels – doorgaans ook niet allemaal in even grote mate beheerst – tot onderlinge verstaanbaarheid te komen. Fragmenten uit de reeds genoemde succesreeks 'Eigen Kweek' die het inmiddels tot hype geschopt hebben op het internet gaan ook niet toevallig over de subtiel gethematiseerde interculturele communicatie tussen de oer-West-Vlaming Frank Welvaart en zijn Filipijnse bruid Julitta. De vorm van/poging tot Engels – als noodzakelijke voertaal in hun *ménage*, terwijl het voor geen van beide partners de moedertaal is – zorgt voor communicatieve situaties die we hilarisch vinden, precies omdat ze de suprematie van deze wereldtaal in de lokale context van een Vlaams dorp als Wijtschate ook subtiel nuanceren.¹¹

Talig erfgoed in het geglocaliseerde Vlaanderen

Wat betekenen deze ontwikkelingen van ontgrenzing en globalisering/glocalisering en hun impact op onze talige leefwereld dan voor de heemkundige die anno 2014 in Vlaanderen met talig erfgoed wil bezig zijn? Kan dat nog wel in het dorp zonder grenzen en bewoond door een even dynamisch veranderende als meertalige bevolking? Ik blijf consequent positief en uitgaand van kansen en uitdagingen naar de talige situatie in Vlaanderen kijken en stel vast dat onze, door vele vormen van taaldiversiteit gekleurde, samenleving beide in veelvoud biedt. De plaatselijke gemeenschap van elke gemeente in Vlaanderen is vandaag een staalkaart op zich van taaldiversiteit en talige dynamiek. Niemand is nog eentalig: wie in Vlaanderen opgroeit niet en wie van elders instroomt evenmin. Tegelijk is de bevolking ook op het niveau van één gemeente een reservoir met continue in- en uitstroom van mensen op doortocht. We zijn met z'n allen serieel sedentair geworden. Dat resulteert in een geglocaliseerde taalrealiteit van vele taalvarianten naast elkaar binnen dezelfde kleinschalige gemeenschap. Die taalsituatie verdient het om als onderdeel van het (g)locale erfgoed mee gethematiseerd te worden. Want nabijheid blijft wel onverminderd – ook als ze in de gedigitaliseerde wereld van sociale media en online gesprekken niet langer fysiek hoeft te zijn – een basisvoorwaarde voor mondelinge communicatie.

Het 'heem' waar de heemkundige als eenentwintigste-eeuwse erfgoedzorgert mee te maken heeft, is die ontgrensde woonkern met zijn voortdurend fluctuerende bevolking en tegelijk ook het netwerk van contacten en culturele uitwisselingen dat elke inwoner daar heeft via de virtuele nabijheid. Mijn heem wordt bewoond door degenen met wie ik kan en moet praten omdat ze fysiek nabij zijn en door degenen met wie ik wil en kan praten omdat ze virtueel nabij kunnen zijn. De talige diversiteit die ik daarbij gebruik en in stand houd, behoort tot het erfgoed dat ik zo mee koester en beschikbaar maak voor volgende generaties. De tijd dat de grens van het dorp de culturele identiteit van zijn inwoners bepaalde, is daarmee onherroepelijk voorbij. Vandaag bepalen de culturele identiteiten van de (acutele, sterk fluctuerende) inwoners de dynamische eigenheid van de lokale gemeenschap. Voor de heemkunde als culturele discipline met het lokale erfgoed als hoofdfocus betekent dat een verveelvoudiging van zijn studieobjecten en mogelijkheden, zeker ook in talig perspectief.

Talige heemkunde is dus een verhaal geworden van meertaligheid, taalinvloeden, wisselwerkingen en communicatieve ontwikkelingen binnen de plaatselijke gemeenschap en tussen haar interculturele en geglocaliseerde bevolkingsgroepen. Het is nu wachten op het eerste lokale woordenboek nieuwe stijl, dat probeert om een momentopname te bieden van de talige diversiteit

Het provinciebestuur van West-Vlaanderen haalde in het voorjaar van 2013 de grote middelen boven voor de campagne 'Iedereen West-Vlaams' (www.west-vlaanderen.be/provincie/beleid_bestuur/iedereenWest-Vlaamse).

11 De populaire Facebookpagina waarop zinnestjes uit de reeks 'Eigen kweek' te beluisteren zijn: <https://www.facebook.com/pages/De-beste-zinnen-uit-Eigen-Kweek/224381441069335>

De Facebookgroep 'Kempisch klappen' telt al meer dan 11.000 volgers die 'vinne da ter meer kempisch geklapt moet wurre oep Facebook en in't dageleks leve'.

die gemeente X of Y anno 2014 kenmerkt.¹² Laat het liefst een digitaal, niet-gedrukt en dus constant aanvul- en aanpasbaar woordenboek zijn, dat als een wiki-samenwerkingsproject opgezet is en waaraan vele inwoners uit alle bevolkingsgroepen (qua leeftijd en culturele achtergrond) meewerken. Door woorden en uitdrukkingen van diverse groepen die in diezelfde gemeente samenleven vergelijkend naast elkaar te zetten, zal er misschien interferentie ontstaan. Wie weet worden sommige woorden dan wel populair buiten hun groep van oorsprong en worden zo (een tijdlang) algemeen gangbaar in die lokale samenleving. De interculturele dorpstaal als het dialect van de eenentwintigste eeuw: het is een experiment waard.

12 Een inspirerend voorbeeld kan het reeds lange tijd lopende online-community-woordenboek Urban Dictionary zijn: www.urbandictionary.com.

Beredeneerde bibliografie

Wie een snelle introductie zoekt in de dialectverscheidenheid in Vlaanderen, kan terecht in de reeks *Taal in Stad in Land*, die in 2004–2005 door Uitgeverij Lannoo gepubliceerd werd. In zeven delen wordt de streektaal van de volgende provincies/regio's behandeld volgens een vast inhoudelijk stramien: Limburgs, Brussels, Frans-Vlaams, Stads-Antwerps, Vlaams Brabants en Antwerps, Oost-Vlaams en West-Vlaams. De reeks startte voordien in Nederland, waar er tussen 2001 en 2004 ook 13 delen verschenen, elk over de streektaal van één regio of provincie. Het al wat oudere boek *Honderd jaar stadstaal* (het Taalfonds 1999) bevat bijdragen over het taaleigen van 20 steden in het Nederlandse taalgebied. Voor Vlaanderen passeren daarbij Tongeren, Gent, Kortrijk, Antwerpen en Brussel de revue.

Een toegankelijke introductie op taalvariatie in het Nederlandse taalgebied op basis van allerlei taalkaarten biedt de in 2011 bij uitgeverij Prometheus/Bert Bakker verschenen *Dialectatlas van het Nederlands*. Dit boek brengt de regionale variatie in woorden, klanken, woordvormen, zinnen en namen – letterlijk – in kaart en dat zowel voor Nederland als Vlaanderen. Een indrukwekkende collectie van 30.000 gedigitaliseerde taal- en cultuurkaarten is sinds kort online raadpleegbaar via de Kaartenbank van het Amsterdamse Meertens Instituut: <http://www.meertens.knaw.nl/kaartenbank/>.

Daarnaast is er de reeks *Dialectenboeken* (11 delen; 1991–2011) van de Stichting Nederlandse Dialecten, waarin de taalvariatie in Nederland en Vlaanderen telkens vanuit één thematische invalshoek in algemene artikels en regiospecifieke bijdragen wordt besproken en geïllustreerd. Er verschenen onder andere afleveringen van het Dialectenboek over vergelijkingen met diernamen, groetwoorden, culinaire terminologie, familienamen, lokale bijnamen, spelbenamingen en bijnamen. In *Dialectenboek 10. Moi, adieë en salut. Groeten in Nederland en Vlaanderen* (Groesbeek 2009) is achteraan een bijgewerkte wegwijzer Nederlandse dialectlogie opgenomen met per regio een overzicht van relevante literatuur, handboeken, tijdschriften, organisaties en onderzoeksinstellingen.

Voor wie op zoek is naar hulp bij het schrijven van zijn dialect, kan het boekje *Hoe schrijf in mijn dialect? Een referentiespelling voor alle Brabantse dialecten* van pas komen. Het werd in 1999 bij Acco uitgegeven, maar is al geruime tijd niet meer verkrijgbaar in de boekhandel. Wie er belangstelling voor heeft, kan bij coauteur Rob Belemans een pdf-versie ervan opvragen.

Een overzicht van de belangrijkste uitspraakkenmerken per dialectregio in Vlaanderen verscheen in de tweede editie van *Klink klaar. Uitspraak- en intonatiegids voor het Nederlands* (Davidsfonds 2008) van de hand van Bernadette Timmermans, de stemcoach van de VRT.

Over streektaalmuziek verscheen in 2013 het boekje *Muziek in Streektaal* (Uitgeverij kleine Uil in samenwerking met Stichting Nederlandse Dialecten), met daarin de teksten van de gelijknamige Internationale Streektaalconferentie van 2011. Een educatieve lesmap voor het lager onderwijs over traditionele volksliedjes in (Noord- en Zuid-)Brabantse dialecten werd in 2006 uitgegeven door het Noordbrabants Genootschap onder de titel *Harba Lorifa*. Op de bijhorende cd zijn 19 volksliedjes in evenveel Brabantse dialecten te horen.

Wie interesse heeft voor het beleid inzake streektalen en dialecten binnen het Nederlandse taalgebied en in Europees perspectief, kan terecht in R. Belemans, *Taal of tongval? De gespleten Limburgse kus, oraal erfgoed en taalpolitiek* (Brussel 2009). Deze publicatie is verkrijgbaar via FARO.

Ten slotte is er een nog gestaag aangroeiende stroom lokale publicaties over plaatselijke en regionale woordenschat en dialectliteratuur en uitgaven van traditionele en hedendaagse dialectmuziek. Een relatief recent overzicht van de lokale dialectwoordenboeken in Vlaanderen en Zuid-Nederland biedt J. Van Keymeulen, R. Keulen, J. Swanenberg en T. van de Wijngaard, 'Dialectlexicografie in de Zuidelijke Nederlanden: een bibliografie van de regionale en plaatselijke woordenboeken', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 79 (2007) 449–490.

Biografie

Rob Belemans studeerde Germaanse Talen aan de KULeuven, gevolgd door een studieverblijf aan de Westfälische Wilhelms-Universität in Münster. Vanaf 2004 werkte hij voor het Vlaams Centrum voor Volkscultuur, dat in 2008 via fusie opging in FARO, het Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed. Hij is er stafmedewerker voor immaterieel cultureel erfgoed en hoofdredacteur van *Faro. Tijdschrift over cultureel erfgoed*. In 2009 promoveerde hij aan de KULeuven tot doctor in de Germaanse Taal- en Letterkunde met een proefschrift over het (gebrek aan) taalvariatiebeleid in Vlaanderen en in het Nederlandse taalgebied vanuit de context van Europees taal- en erfgoedbeleid.

SLUSA EXPVGNATA
virtute Ill^{mi} Princ.
MAVRITII NASSAVII.
ARMIS Potentiss^{simi} DD.
ORDINUM BELGICÆ
FœDERATÆ.
Anno MDCCIII.

Kaart van de circumvallatie (belegingsomwalling) tijdens het Beleg van Sluis in 1604. © Scheepvaartmuseum Amsterdam

Grensstudies in de Zwinstreek

De studie en ontsluiting van een historisch grensland

Bram De Ridder en Tom Vermeersch

Grenzen zijn vaak moeilijk te omschrijven. Meestal wordt gewezen op de lijnen en gekleurde vlakken die op vele kaarten staan, maar bij nader inzien geeft dit al snel een zeer beperkte voorstelling. In de inleiding van *Understanding Life in the Borderlands: Boundaries in Depth and Motion* (2010) probeerde politicoloog William Zartman dan ook de essentie van grenzen te vatten: 'Grenzen lopen over land maar door mensen. Op kaarten doen ze zich voor als dunne eendimensionale lijnen, maar in de praktijk hebben ze vele dimensies'.¹ Op zich hoeft dit geen verrassende conclusie te zijn; vele fenomenen en structuren zijn complexer dan vaak wordt aangenomen.

Niettemin is het citaat van Zartman meer dan een gemeenplaats. Grenzen zijn de laatste jaren steeds belangrijker geworden in het wetenschappelijk onderzoek, waardoor de complexiteit van het begrip sterk is toegenomen. Vandaag de dag bestuderen historici diverse soorten scheidingen, zoals onder meer staatsgrenzen, tolbarrières of zelfs de grenzen van identiteiten.² Voor wie met grenzen aan de slag wil, schept deze diversiteit echter de nodige moeilijkheden. Daarom probeert dit artikel de eerste stap van een historische grensstudie te vergemakkelijken, en dan in de eerste plaats voor wie geïnteresseerd is in de vroegmoderne periode. Concreet wordt dit uitgewerkt aan de hand van de Zwinstreek, die als vroegmodern én hedendaags grensland de aandacht heeft getrokken van zowel wetenschappers als overheden.

Deze dubbele aandacht maakt het mogelijk om de theoretische noties uit het wetenschappelijke onderzoek tegenover de concrete aanpak van de betrokken besturen te plaatsen. Na een korte beschrijving van het zestiende- en zeventiende-eeuwse Zwingebied in het eerste deel van de tekst, bespreekt Bram De Ridder (KU Leuven – FWO-Vlaanderen) de concepten die gebruikt worden in de hedendaagse grensstudies en hoe deze van toepassing zijn op de analyse van het Zwin. Vervolgens stelt Tom Vermeersch (Provincie West-Vlaanderen) het Interreg IV-A project 'Forten en Linies in Grensbreed Perspectief' voor.³ Een doelstelling van dit project was namelijk de Zwinstreek als grensregio te herwaarderen door de daar aanwezige vroegmoderne fortengordels te inventariseren en voor het publiek toegankelijk te maken. Deze militaire versterkingen werden gebouwd tijdens en na de Tachtigjarige Oorlog tussen de Habsburgse Nederlanden en de Republiek der Verenigde Nederlanden⁴ en bepaalden in de zeventiende en achttiende eeuw de 'frontieren' waarrond de grens vorm kreeg. De bespreking van de omgang met deze bouwwerken zal

1 'Borders run across land but through people. On maps they appear as fine one-dimensional lines, whereas on the ground they have many dimensions'. I. W. Zartman, 'Introduction. Identity, movement and response', in: I. W. Zartman (red.), *Understanding life in the borderlands: boundaries in depth and motion* (Athens, Londen 2010) 1.

2 Zie bijvoorbeeld de volgende congresbundels: M. Lafourcade (red.), *La frontière des origines à nos jours. Actes des journées de la Société internationale d'Histoire du droit, tenues à Bayonne, les 15, 16, 17 mai 1997* (Bayonne 1998); C. Roll, F. Pohle en M. Myrczek (red.), *Grenzen und Grenzüberschreitungen. Bilanz und Perspektiven der Frühneuzeitforschung* (Keulen, Weimar, Wenen 2010).

3 Interreg-projecten zijn Europese projecten voor samenwerkingen in de grensregio's, zie bijvoorbeeld: <http://www.west-vlaanderen.be/provincie/gebiedenbeleid/subsidie/Pages/default.aspx>

4 De Republiek was het verbond van gewesten dat zich met de Nederlandse Opstand in de zestiende eeuw had losgemaakt van het Spaanse wereldrijk. Onder andere Holland en Zeeland vormden hiermee een confederatie met de Staten-Generaal in Den Haag als belangrijkste instelling, terwijl onder andere Vlaanderen en Brabant onder Habsburgs gezag bleven. Zie P. Geyl, *Noord en Zuid. Eenheid en tweedracht in de Lage Landen (Utrecht 1960)*; P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam. Deel II, 1581–1648* (Amsterdam, Antwerpen 1961).

meteen de functies verklaren die ze, zowel toen als nu, in het grenslandschap vervulden en vervullen. Een dergelijke aanpak laat toe om de wetenschappelijke tendensen te vergelijken met de huidige omgang met grenserfgoed en de raakvlakken en verschilpunten tussen beide werelden aan te tonen. Voor wie geïnteresseerd is in een dergelijk grensgebied maakt dit het mogelijk om de sterke punten van beide methodes te verenigen in het eigen werk.

De Zwinstreek tijdens de Tachtigjarige Oorlog

De keuze voor het Zwin als voorbeeld is zeker niet toevallig. De regio is al sinds de late zestiende eeuw een verdeeld gebied: eerst tussen de Spaanse/Oostenrijkse Nederlanden en de Republiek der Verenigde Provinciën (de 'Staatse' gewesten), nu tussen België en Nederland. Bovendien vormt het als grenslandschap een uniek samengaan tussen natuurlijke fenomenen en menselijke infrastructuur. Aan de ene kant heeft het polder- en geulenlandschap in de nabijheid van de zee een grensvormende impact gehad, maar aan de andere kant zijn ook de militaire bouwwerken van de zogenoemde Staats-Spaanse Linies van groot belang geweest. Wie een goed begrip van de vroegmoderne grens tussen beide landen wil krijgen, kan dus best beginnen bij deze beide elementen.

Het projectgebied van de Staats-Spaanse Linies, met het grensland van het Zwin omkaderd.
© Tom Vermeersch

De Staats-Spaanse linies zijn de restanten van zestiende- en zeventiende-eeuwse militaire verdedigingswerken die werden aangelegd in de periode van de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648) en de Spaanse Successieoorlog (1701–1713). Het stelsel van verdedigingswerken strekte zich aan beide zijden van de huidige landsgrens uit van Knokke-Heist in het westen tot en met Antwerpen in het oosten. Vandaag de dag zijn de Linies nog te herkennen als een netwerk van versterkte stadjes, grote en kleinere forten, redoutes en lijnvormige verbindingselementen zoals dijken of echte militaire verdedigingslijnes.⁵ In de oorlogen werd ook actief gebruik gemaakt van inundaties, die in sterke mate het front vorm gaven.⁶ In de praktijk resulteerde dit in een grensbreed stelsel van voormalige of actieve zeegeulen en blank gezette gebieden. Het geulenstelsel van het Zwin of van het Schelde-estuarium speelde dan ook een belangrijke rol in de strijd, maar ook later in de grensvorming.⁷

5 Redoutes waren kleinere bemande versterkingen ingeplant tussen de forten of op strategische punten. Zie J.J.B. Kuipers, *De Staats-Spaanse linies. Monumenten van conflict en cultuur* (Vlissingen 2013).

6 Inundatie (of onderwaterzetting) is het opzettelijk onder water zetten van een gebied.

7 Een estuarium is een wijde trechtervormige riviermond, waarin eb en vloed zich sterk doen voelen.

Zo blijkt de noordgrens van de provincie West-Vlaanderen in belangrijke mate bepaald door het landschap. Niet toevallig loopt vandaag de dag de staatsgrens uit in de Noordzee ter hoogte van het natuurreservaat het Zwin. Wie op een actuele topografische kaart aandachtig kijkt naar de loop van de grens in het binnenland, merkt al vlug dat de lijn op veel plaatsen samenvalt met waterlopen of oude polderdijken. Hoewel het landschap vandaag het karakter vertoont van een aaneengesloten stuk land, afgeboord door enkele dijken, was dit eind zestiende en begin zeventiende eeuw nog doorsneden door brede zeegeulen.

Fragment uit de kaart van het Brugse Vrije door Pieter Pourbus (1561-1571), naar kopie door Pieter Claeissens de Jonge. © Musea Brugge, Groeningemuseum

Het landschap zoals Pourbus het weergaf op zijn kaart van het Brugse Vrije (1561-1571) was de uitgangssituatie waarop het strijdtoneel van de Tachtigjarige Oorlog zich ontplooidde. Tussen Damme en Sluis werd het Zwin via dijkenbouw teruggebracht tot een kanaal.⁸ Tussen Knokke en het Eiland van Cadzand lag nog een vrij omvangrijk zeegat dat tot in Sluis reikte, maar dat nog verdere uitlopers kende. Ten zuiden van Sluis zien we een volledig ingepolderd gebied tussen Lapscheure en Middelburg (deel van het huidige Maldegem). De bedijkingen staan in een heldere kleur aangeduid, en de kaart toont binnendijs nog verschillende kreek- of geulrestanten.

Op de kaart aan het begin van het artikel uit het Nederlandse Scheepvaartmuseum zien we een momentopname van het beleg van Sluis in 1604. Sinds het eerste beleg in 1583 kwamen hele delen van de polder ten zuiden van Sluis onder water te staan, aanvankelijk door het doorsteken van dijken door de Staatse belegerden. Het gebied bleef grotendeels geïnuundeerd onder Spaans bewind en het vormde tot na het Verdrag van Munster (1648) een ontoegankelijk gebied. Met de Nieuwe Zeedijk (huidig West-Vlaanderen) werd een eerste deel herwonnen in 1635. In Staats-Vlaanderen (huidig Zeeuws-Vlaanderen) werd de polder pas herbedijkt in 1650.⁹ De geulgronden rondom het Lapscheure Gat werden uiteindelijk pas in 1700 en 1739 teruggewonnen als landbouwland.¹⁰

- 8 Op de kaart zien we twee kanalen tussen Damme en Sluis. Het zuidelijke is de Zoute Vaart of het ingedijkte Zwin, dat toen reeds herleid was tot de breedte van een kanaal. Het noordelijke was de Zoete of Verse Vaart, dat Brugge een eigen verbinding bood met het zeegat.
- 9 Aan het Lapscheure Gat grensden in Staats-Vlaanderen de Bewester-Eede-Be-noorden-Sint-Pietersdijkpolder en de Bewester-Eede-Bezuiden-Sint-Pietersdijkpolder, bedijkt in 1650.
- 10 Het eerste deel, de zogenaamde Papenpolder bij Middelburg (deel van het huidige Maldegem), werd in 1700 bedijkt. Het verdere Lapscheure Gat werd pas in 1739 bedijkt.

Op de kaart van Claes Janssoon Visscher zien we het zeegat van het Zwin (of Sluisse Gat). De kaart geeft duidelijk het Zwin aan als front tussen de strijdende partijen: op de oostelijke oever vinden we Staatse forten en verdedigingswerken, op de westelijke oever de 'tegenstellingen' van de Spaanse troepen rond Sluis. Hiermee wordt het duidelijk dat de structuur van het Zwin een belangrijke rol speelde in de frontzone. Daarnaast bestonden er nog enkele oudere zwingeuken die door middel van forten en redoutes verdedigd werden, zoals de linie van de Vuile Vaart, of de forten Sint-Job, Sint-Frederik en Sint-Donaas die samen de toegangswegen tot Damme en Brugge moesten afdekken. Tenslotte werd dit complexe landschap ook gebruikt voor de inplanting van de forten. Ze waren doorgaans gebouwd bij uitwateringspunten van waterlopen en bij vaarroutes en kanalen. De macht over de sluisen was immers van strategisch belang voor de controle over grote delen polderland.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog zijn de genoemde structuren (zeegat, zwingeuken, kanalen en geïnundeerd land) grotendeels ongewijzigd gebleven. Op de kaart van Van Woomen zien we de aanduiding van de grens zoals die uiteindelijk werd vastgelegd na het Verdrag van Munster. De grenslijn werd

Kaart van de Zwinmond met verschillende militaire versterkingswerken door Claes Janssoon Visscher, 1627.

letterlijk op de kaart genaaid en volgt – op de omgeving van Sint-Anna-Ter-Muiden na – grotendeels de natuurlijke geulen (Zwin) of de geulen die ontstonden ten gevolge van inundaties (bijvoorbeeld het Lapscheurse Gat). Belangrijk is de vaststelling dat zowel tijdens de strijd als bij de afloop ervan de grens zich niet zo helder aftekende. De kaart van Visscher toont duidelijk de opbouw van een verdedigingslinie, die een combinatie vormde van kanalen, forten, dijken en voormalige geulen, versterkt met redoutes op regelmatige onderlinge afstand. Een dwarsprofiel van deze 'grenszone' toont achtereenvolgens een linie van forten en redoutes, een geul of waterloop, een strook land achter zeedijken (dat desgewenst geïnundeerd kon worden), de zeeerende dijken en uiteindelijk de Zwingeel zelf. Het was een geheel van ruimtelijk gespreide infrastructuur en maatregelen die ervoor moesten zorgen dat de natuurlijke grens extra verdedigd werd. Met het Verdrag van Munster werd dus wel een poging ondernomen om de grens als een lijn weer te geven op kaart, maar in de praktijk was de grens echter een 'nat' gebied tussen twee dijken of slechts een lijn in een ruimer natuurlijk niemandsland.

In de daaropvolgende periodes zijn er verschillende pogingen ondernomen om de grens die in 1648 werd vastgesteld te verleggen. Tijdens de Spaanse Successieoorlog werden verschillende voormalige Spaanse forten in de grensstreek ingenomen en verbouwd door Staatse troepen. Anderzijds ondernam ook Frankrijk pogingen om de grens meer noordelijk te leggen. Zelfs met de Belgische Revolutie werden vergeefse pogingen ondernomen om de grenzen te verleggen tot op de Westerschelde, met allerlei juridisch en politiek getouwtrek tot gevolg.¹¹ Niettemin heeft de grens van na de Tachtigjarige Oorlog grotendeels stand gehouden. En ondanks de Europese Schengenakkoorden en verschillende regionale initiatieven die de grens schijnen te willen wegwerken,

11 In B. Gaetan, 'De grens van het Barrièretraktaat 1715–1718', in: *Rond de Poldertorens*, 3 (1966) 102–105 wordt met enkele voorbeelden geïllustreerd welke pogingen het Brugse Vrije ondernam voor een voordelige interpretatie van de grensakkoorden na de Spaanse Successieoorlog.

D. Van Woomen, 1713, Caerte inhoudende de separatie van de leymten van Vlaenderen gedaen inghevolghe het tractaet van vrede van den jaere 1648, naar J. Sappaert (1671). In de met geel omlinjde gebieden net boven IJzendijke loopt de draad dwars door de polders. © Rijksarchief Brugge

blijft de administratieve staatsgrens toch de politieke agenda bepalen, tot en met bijvoorbeeld de Scheldeverdragen van 2005 toe.

Kernaspecten van de historische grensstudies

Zoals blijkt, is het Zwinlandschap een zeer complex gegeven. Dit werpt voor historici meteen de vraag op met welke wetenschappelijke concepten ze de grensstreek het best kunnen analyseren. Al snel blijkt dan dat er geleund kan worden op een specifiek onderzoeksveld: de zogenoemde grensstudies (*Border Studies*). De studie van zowel historische als hedendaagse grenzen zit namelijk sinds de vroege jaren negentig sterk in de lift. Door de val van het IJzeren Gordijn, de groei van de Europese Unie en de voortschrijdende globalisering, leken de nationale grenzen steeds meer te verdwijnen. Nadien hebben de toenemende migratie, de economische crisis en verscherpte anti-terreurmaatregelen de discussie over de controle of zelfs de sluiting van internationale grenzen opnieuw aangezwengeld.¹² Beide tendensen leidden ertoe dat het onderwerp ook onder academici meer en meer aandacht kreeg, en op basis hiervan vormden zich de grensstudies. Hoewel de oorsprong van dit studiegebied voornamelijk bij de geografie ligt, steunen de betrokken wetenschappers ook op expertise uit de politicologie, de sociologie, de etnografie en recenter de geschiedenis. Juist deze vermenging van invalshoeken heeft ertoe geleid dat velen menen dat dergelijk onderzoek een heel eigen karakter heeft: niet toevallig categoriseerde een overzichtswerk uit 2012 het vakgebied als interdisciplinair, multidisciplinair en zelfs als potentieel postdisciplinair.¹³

Vertaald naar actief onderzoek betekent dit dat het voor de historicus niet langer voldoende is om na te gaan waar de grenslijn juist liep, maar dat hij of zij op zoek moet gaan naar de impact van de scheiding in haar bredere omgeving

Het onderzoek van de laatste twee decennia stelde het concept grens dan ook in een heel ander daglicht. Henk van Houtum poneerde in 2005 dat 'de aandacht is verschoven van de studie van de evolutie en wijzigingen van de territoriale lijn naar de studie van de grens, complexer begrepen als de plaats waar en waardoor socio-spatiale verschillen worden gecommuniceerd'.¹⁴ Als een gevolg van deze ommezwaai deed het begrip grensland (*borderland*) zijn intrede. Deze term kan op verschillende wijzen gedefinieerd worden, maar kortweg gezegd omvat het de zone waarin een scheiding (meestal van politieke of juridische aard) zich doet voelen in de sociale, politieke en culturele verhoudingen.¹⁵ Vertaald naar actief onderzoek betekent dit dat het voor de historicus niet langer voldoende is om na te gaan waar de grenslijn juist liep, maar dat hij of zij op zoek moet gaan naar de impact van de scheiding in haar bredere omgeving. Hetzelfde geldt ook voor het onderzoek naar de Zwinstreek. Het verhaal stopt niet bij de lijn die na 1648 op de kaart werd genaaid,

12 D. Wastl-Walter, 'Introduction', in: D. Wastl-Walter (red.), *The Ashgate research companion to border studies* (Farnham 2011) 1–2; C. Roll, 'Grenzen und Grenzüberschreitungen in der Frühen Neuzeit - eine Einführung in die Forschung', in: Roll, Pohle en Myrczek (red.), *Grenzen und Grenzüberschreitungen*, 15.

13 De notie 'postdisciplinair' reflecteert dat de studie van grenzen zich niet zomaar laat categoriseren binnen de traditionele wetenschappelijke disciplines, maar deze juist volkomen achter zich moet durven laten. T.M. Wilson en H. Donnan, 'Borders and border studies', in: T.M. Wilson and H. Donnan (red.), *A companion to border studies* (Malden, Oxford, Chichester 2012) 3.

14 'The attention has moved away from the study of the evolution and changes of the territorial line to the border, more complexly understood as a site at and through which socio-spatial differences are communicated': H. Van Houtum, 'The geopolitics of borders and boundaries', *Geopolitics* 10 (2005) 672.

15 Zie onder meer Zartman, 'Introduction', 2; H. Donnan en T. Wilson (red.), *Border approaches: anthropological perspectives on frontiers* (Lanham 1994) 8.

maar gaat ook over de oorzaken en gevolgen van bijvoorbeeld culturele uitwisselingen, economische samenwerking of grenscriminaliteit. Dit zijn drie activiteiten die duidelijk in interactie staan met de politieke en juridische lijn, maar deze tegelijk overstijgen doordat ze zich doen voelen in de hele grens-regio. Een goed voorbeeld zijn de smokkelpraktijken die zich tijdens de Tachtigjarige Oorlog ontwikkelden rond de aanwezige kreken en geulen, en die ook na het tekenen van de vrede een impact hadden op de politieke acties in het gebied. Een twintigste-eeuwse pendant van activiteiten die de grensstreek verbreedden, zijn dan weer de uitstapjes die vele Vlamingen ondernamen naar het Nederlandse Sluis en Hulst om er goedkoper te winkelen.¹⁶

Naast de introductie van het concept *borderland* deed zich de laatste twee decennia nog een belangrijke wijziging voor in het wetenschappelijk onderzoek. Een grens wordt namelijk niet langer beschouwd als een vaststaand politiek of geografisch gegeven, maar als een menselijke constructie. Opnieuw in de woorden van van Houtum: 'de creatie van de grens is het resultaat van de sociale praktijken en het gedrag van mensen'.¹⁷ Elke grens tussen mensen wordt veruitwendigd in concrete acties en het zijn deze die de aard van de scheiding duidelijk maken. Het verschil tussen de Europese binnen- en buitengrenzen wordt bijvoorbeeld niet enkel bepaald door de eigenlijke grenslijn, maar vooral door de praktijken en gebruiken die ermee samen hangen. Zo zijn de versterkte grenzen in Ceuta en Melilla niet te vergelijken met de lichtbewaakte scheidingen tussen de Schengenlanden.¹⁸ Het verschil zit in de maatregelen, niet in de lijnen. Zijn er controle-instellingen zoals Frontex aanwezig?¹⁹ Met welke middelen proberen immigranten en smokkelaars de controles te omzeilen? Wat zijn de gevolgen van een grensoverschrijding? Het antwoord op zulke vragen leert de historicus veel over zowel de grens als de maatschappijen die zij scheidde. Ook in het geval van het Zwin is dit verband meteen duidelijk. Zoals werd aangegeven, was de vroegste grens in dit gebied een samengaan van natuurlijke en menselijke fenomenen. Maar in plaats van bijvoorbeeld de harmonieuze aanleg van handelsinfrastructuur in functie van de aanwezige zeewegen, was de intensieve fortbouw rond de geulen en kreken een duidelijk teken dat het hier om een gecontesteerde en gemilitariseerde grens ging.

Dit brengt ons tot een volgend belangrijk aspect van de *Border Studies*. Aan het begin van een onderzoek is er vaak de neiging om te vertrekken vanuit een duidelijk nationaal of regionaal perspectief, waarbij het traceren van de historische grenzen van één specifieke, vaak moderne, entiteit centraal staat. Een eerste probleem hiermee is echter dat een dergelijke strategie een groot risico op *Hineininterpretierung* inhoudt. Zo heeft het weinig zin om de huidige Belgische grens als uitgangspunt te nemen voor een studie over de middel-eeuwen, aangezien het Belgische territorium pas in 1830 haar moderne invulling kreeg. Het redeneren vanuit een dergelijk standpunt heeft het nadeel dat het de hedendaagse territoria bevestigt als eindpunt van de geschiedenis en te weinig oog heeft voor de contingenties in het verleden. Ten tweede negeert een analyse van de grenzen van één entiteit het feit dat het altijd gaat om een scheiding tussen twee of meer territoria. In het geval van de eerder genoemde vroegmoderne smokkelpraktijken in het Zwin bepaalden beide landen hoe het gemeenschappelijke grensland er uitzag. Wanneer één land zijn maatregelen betreffende smokkel opvoerde, moest de andere overheid haar douanepolitiek aanpassen indien het de illegale handel op haar grondgebied niet wilde zien toenemen. Perspectieven van beide zijden zijn dan ook vereist om het historische verhaal volledig te kunnen schetsen, wat in dit geval eenvoudig kan door ook de Zeeuwse en de Nederlandse nationale archieven te raadplegen.

16 Betreffende andere belangrijke aspecten van dit grenslandschap in de nieuwe tijd, zie: T. Piceu, *Over vrybuters en quaetdoeners. Terreur op het Vlaamse platteland* (eind 16de eeuw) (Leuven 2008); R. Vermeir, 'De grens verlegd. Het zuiden zonder Sluis', in: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschap* (2004) 49–61.

17 'The making of borders is the product of people's own social practices and habitus': H. Van Houtum, 'Remapping borders', in: Wilson en Donnan, *A Companion*, 405–418; R.J. Kaiser, 'Performativity and the eventfulness of bordering practices', in: *A companion* 522–537; D.B. Coplan, 'Border show business and performing states', in: Wilson en Donnan, *A companion* 507–521.

18 P. Nair, 'Europe's "last" wall: continuity, exchange, and heterotopia in Ceuta, the confluence of Spain and North Africa', in: B. Sampedro Vizcaya en S. Doubleday, *Border Interrogations: Questioning Spanish Frontiers* (New York, Oxford 2008) 15–41.

19 Het European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders of the Member States of the European Union, beter bekend als FRONTEX, is het Europees agenschap dat instaat voor de coördinatie betreffende de grenzen van de Europese Unie. Zie <http://www.frontex.europa.eu> (16/12/2013).

Om te eindigen is het van belang om aan te geven dat deze bredere wetenschappelijke evoluties al opgepikt zijn door een aantal historici. Zij hebben de belangrijkste aspecten van de grensstudies geïncorporeerd binnen hun specifiek onderzoek naar de nieuwe tijd. De bekendste persoon binnen deze groep is Peter Sahlins, die in 1989 het boek *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees* schreef. Hierin toonde hij aan hoe de grensvorming niet zozeer vanuit de respectieve centra van beide landen werd gestuurd, maar afhangt van de praktijken en identiteiten van grensbewoners zelf. Sahlins ging in een later artikel bovendien in op de notie van 'natuurlijke grenzen', een thema dat al sinds de negentiende eeuw van groot belang is in de Franse historiografie.²⁰ Een tweede historicus die hierop inspeelde, is Daniel Nordman, die met *Frontières de France: de l'espace au territoire: XVIe-XIXe siècle* voortbouwde op het pionierswerk van Lucien Febvre uit de jaren twintig en daarmee het hedendaagse debat over de Franse grenzen van een stevige basis voorzag.²¹ Tot slot is ook Steven G. Ellis het vermelden waard. Deze laatste auteur vergeleek in zijn monografie *Tudor Frontiers and Noble Power. The Making of the British State* de Engels-Ierse en Engels-Schotse grenzen en toonde duidelijk aan hoe de notie van de *borderlands* van toepassing is op een vroegmoderne context.²²

Grensbrede samenwerking over de Staats-Spaanse Linies

Hoewel al deze studies een goed vertrekpunt vormen voor wie een breder kader wil, geven ze echter niet weer hoe er vandaag de dag met het erfgoed in de grensgebieden wordt omgegaan. De afgelopen jaren is ook de interbestuurlijke samenwerking over de grenzen heen steeds sterker benadrukt, wat gepaard ging met toegenomen aandacht voor de materiële aspecten van de scheidslijnen. In dit kader is een van de belangrijkste initiatieven voor Vlaanderen het Interreg IV-A project 'Forten en Linies in Grensbreed Perspectief', een samenwerkingsverband tussen de provincies Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen, Antwerpen, Zeeland en Noord-Brabant. De provinciebesturen stelden zich tot doel de 'samenhang tussen de verdedigingswerken in deze provincies – en met name deze die werden gebouwd tijdens de verschillende oorlogen die de streek teisterden – in hun erfgoedwaarde te herstellen, nieuwe natuurwaarden te ontwikkelen en toeristisch-recreatieve netwerkvorming te promoten, om zodoende de identiteit van de regio te versterken'.²³ Binnen dit overkoepelend project werden drie geografische regio's onderscheiden: de Noord-Brabantse Zuiderwaterlinie, de fortengordels rond Antwerpen en de Staats-Spaanse Linies in Vlaanderen en Zeeuws-Vlaanderen, waarvan de laatste hier als voorbeeld dienen.²⁴

De vraag is nu hoe de verschillende provinciale partners in en over dit complexe historische grenslandschap hebben samengewerkt. In de eerste plaats was samenwerking voor de grensprovincies Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen en Zeeland niet nieuw. Net zoals aangehaald in de wetenschappelijk grensstudies, waren zij zich er terdege van bewust dat de grens langs beide kanten wordt vormgegeven en dus best gezamenlijk beheerd kan worden. Ze werkten reeds geruime tijd samen in de Euregio Scheldemond, en hadden reeds ervaringen met fortherstel, eigentijdse herinrichting van militaire sites en met de ontsluiting ervan voor bezoekers via eerdere Interreg-projecten. In deze eerdere Interreg-programma's werd verkennend onderzoek uitgevoerd, wat *common ground* moest bieden voor daadwerkelijke grensoverschrijdende acties en projecten.²⁵

Een resultaat van dit studiewerk en van de gezamenlijke visievorming was het Kreekenbeleidsplan (1997), waarin verder voorbij de scheidslijnen werd gekeken en de regio als een gedeeld grensland uit de verf kwam: de drie grensprovincies engageerden zich om een gezamenlijk werkprogramma tot uitvoering te brengen waarbij acties ondernomen zouden worden voor de versterking van

20 P. Sahlins, *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees* (Berkeley, Los Angeles, Oxford 1989); P. Sahlins, 'Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries since the Seventeenth Century', in: *Historical Review*, 95 (1990), 1423–1451.

21 D. Nordman, *Frontières de France: de l'espace au territoire: XVIe-XIXe siècle* (Parijs 1998).

22 S. G. Ellis, *Tudor frontiers and noble power. The making of the British state* (Oxford 1995).

23 Zie de brochure *Linies langs de grens. Een toekomst voor de Staats-Spaanse Linies*, (s.l. 2012) 4.

24 Zie <http://www.zuiderwaterlinie.nl> (28/02/2014); <http://www.fortengordels.be> (28/02/2014); <http://www.staatsspaanselinies.eu> (28/02/2014).

25 Zie onder meer http://www.euregioscheldemond.be/detail.phtml?infotreed=109#Onderzoek_Kreekengebied en http://provincie.zeeland.nl/milieu_natuur/samenwerking/index?ac=1 (28/02/2014).

Luchtfoto van de stadswallen van Damme, site Oude Schaapskooi, tijdens de uitvoering van de werken in 2007. © Lieven Vergauwen

landschaps- en natuurwaarden, de bescherming van watersystemen en de ontwikkeling van natuurgerichte recreatievormen. Via dit plan wilden de besturen de belangrijkste landschapsstructuren zoals kreken, dijken, polderkanalen en -vaartjes, historische uitwateringssluizen, maar ook het rijke militaire erfgoed, versterken en uitbouwen tot dragers voor zachte recreatie en natuurontwikkeling. Het Krekenbeleidsplan bevatte dus al de kiemen voor het samenwerkingsproject van de Staats-Spaanse Linies.

Anderzijds kon het project ook bogen op initiatieven van verschillende partners in de grensstreek, die reeds de belangrijkste locaties uit deze bewogen periode verwierven of herinrichtten. Enkele voorbeelden hiervan waren de restauraties van de stadsomwallingen van Sluis en Hulst, de aankoop van de stadswallen van Damme, de verwerving van verschillende forten door Staatsbosbeheer in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen, de verwerving en de inrichting van de omwalling van Retranchement, enzovoort. Het was voor verschillende partners alvast duidelijk dat de voormalige militaire bouwwerken als toeristische troef uitgespeeld konden worden en dat ze bovendien vaak de laatste bastions waren waar zeldzame flora of fauna zich handhaafde. De fysieke opbouw van de aarden forten met wallichamen, bastions, (historische) beplantingen en zoetwatergrachten, draagt namelijk bij tot de vorming van verschillende biotopen met een uitgesproken recreatieve belevingswaarde. Gelijktijdig met de opvatting dat de grens gezamenlijk beheerd moest worden, kreeg dus ook geleidelijk aan het idee vorm dat de politieke scheiding omgevormd kon worden tot een interessante historische barrière en ecologische troef.

Het Krekenbeleidsplan beschouwde de grens dus als een maakbare constructie en zette een stimulerend beleid in gang, waarbij de lokale Natuurpunt-afdelingen de middelen bijeen kregen voor de aankoop van het Verbrand Fort (Oostkerke) en het Fort Sint-Donaas (Westkapelle). In 1998 werd het eerste Interreg-project 'Stadswallen-Stenen Beer' gestart, gericht op de restauratie van de stadswallen van Damme en de restauratie van een voormalige zeesluis met keermuur in Grauw (Hulst). De provincie West-Vlaanderen investeerde in dat jaar zelf door het Fort van Beieren aan te kopen.

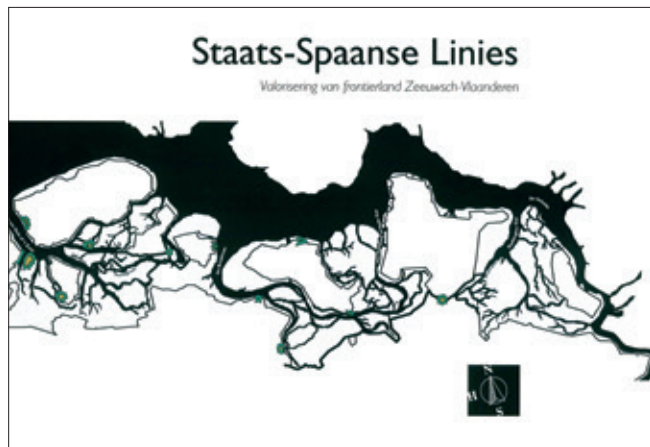
Zicht op het gerestaureerde bastion in het provinciedomein Fort van Beieren te Koolkerke, 2013 © UGent – Wim De Clercq

Tot die periode werden verschillende afzonderlijke projecten uitgevoerd, voornamelijk vanuit een geloof dat ze zouden bijdragen tot de vrijwaring en veiligstelling van de gezamenlijke natuur- en (historische) landschapswaarden in de grensstreek. De verdere inhoudelijke verkenning en onderbouwing van het programma Staats-Spaanse Linies kwam pas echt op gang in 2001. Vanaf dat moment zag de provincie Zeeland de verdedigingswerken een grote rol spelen in het natuurbeleid voor de uitbouw van de zogenoemde Ecologische Hoofdstructuur. Ze schoof de linies ook naar voren in de gebiedsgerichte aanpak ter versterking van het 'aandachtsgebied' West-Zeeuws-Vlaanderen.²⁶ In Vlaanderen zagen de provincies Oost- en West-Vlaanderen eveneens een nuttige rol weggelegd voor hun beleid op het vlak van natuurverbinding en als een concreet initiatief waarmee de ruimere historische geografie van de streek voor een breed publiek ontsloten zou kunnen worden. Hoewel gebaseerd op de specifieke belangen van de afzonderlijke provincies, bleek opnieuw dat voor een efficiënt grensbeheer samenwerking noodzakelijk was. Dit leidde er op zijn beurt toe dat de regio nog meer dan in het Kreekenbeleidsplan als een echt grensland werd geconcipeerd en dat er serieus werd nagedacht over de verbanden hierbinnen.

Dit bleek duidelijk uit de historische initiatieven binnen het project rond de Staats-Spaanse Linies. Aan beide zijden van de grens werd gestart met de opmaak van de eerste inventarissen van fortsites en verdedigingslijnen. Deze brachten het eerdere, maar helaas erg fragmentarische werk van verschillende heemkundige kringen bijeen tot overzichtelijke studiedocumenten. In de Zwinstreek werd bijvoorbeeld het werk van Maurits Coornaert en de heemkundige kring Sint-Guthago in een ruimere grensoverschrijdende context geïntegreerd.²⁷ Deze oefening leverde als resultaat op dat er ruim honderd sites

26 Zie www.gebiedsgerichteaanpak.nl (05/02/2014).

27 M. Coornaert, *Knokke & het Zwin. De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Knokke met een studie over de Zwindelta* (Tielt 1974).

Zowel Zeeland als Oost- en West-Vlaanderen brachten de linies in kaart en ontwikkelden een visie over de aanpak van de herwaardering van de Staats-Spaanse Linies.

tussen Knokke-Heist en Antwerpen werden geïdentificeerd. Het werd bovendien duidelijk dat ze bijzonder goed geënt waren op landschappelijke structuren zoals geulen en polderdijken. De idee dat ze een actieve rol konden spelen in de uitbouw van een netwerk van natuurlijke stapstenen, maar ook een bijzondere historische bezienswaardigheid zijn in een streek waar het fietstoe-risme opgang maakte, kreeg verder vorm in een gezamenlijke grensoverschrijdende visie.²⁸ Op die manier werden zowat alle belangrijke elementen van het grensland in kaart gebracht en werd de historische en landschappelijke context van hun ontstaan of oprichting geschetst. Zeeuws-Vlaanderen gaf vorm aan de visie achter het project aan de hand van drie essays en voorbeelduitwerkingen van het landschapsarchitectenbureau H+N+S voor de herwaardering van sites of gebieden, terwijl Oost- en West-Vlaanderen de bewaringstoestand, de natuurwaarde en mogelijke herwaardering van elke site evalueerden.

28 Forten en verdedigingswerken in het Oost- en West-Vlaamse krekengebied, studie uitgevoerd door H+N+S en Westtoer, 2003.

Met deze verschillende activiteiten in de opeenvolgende projecten werden informatie en kennis bijeen gebracht over de linies als geheel, wat aantoonde hoe de historische grensinfrastructuur een impact heeft gehad op de bredere Zwinstreek. In het geval van herinrichtingsprojecten deed de Provincie West-Vlaanderen dan ook aan gericht archiefonderzoek, toegespitst op oude kaarten of plans, zowel in Spaanse en Franse militaire archieven als in Vlaamse en Nederlandse rijksarchieven. Ook heemkundigen uit de kring 't Zwin Rechtoever gaven aanwijzingen voor gericht opzoekingswerk. Dit bleek echter een erg arbeidsintensief werk, dat voor de 'Spaanse' sites eigenlijk onvoldoende uitgeput kon worden, ondanks de vele activiteiten omtrent het thema. Hoewel er dus zeker fysieke connecties in het landschap werden aangeduid, is het nu noodzakelijk om ook de praktijken die ermee verbonden waren te identificeren. Hier ligt dus zeker nog een kans voor lokale onderzoekers die zich willen toespitsen op het verkennen van de connecties in en rond dit vroegmoderne grensland.

Dat de studie van grenzen interdisciplinair moet worden aangepakt, bleek bovendien uit het feit dat dit archiefwerk voor de inrichtingsprojecten werd aangevuld met archeologisch onderzoek, om tot een waarheidsgetrouwe of een historisch verantwoorde herinrichting te komen. Door de combinatie van beide weten we vandaag dus duidelijker welke steden van verdedigingswerken (wallen, grachten, hoorn- en kroonwerken) werden voorzien, welke forten of redoutes als extra verdediging in het grensgebied werden opgebouwd en hoe ze onderling in verbinding stonden via kanalen, voormalige geulen, dijken en de opgeworpen militaire verdedigingslijnes, en dit zowel voor de Tachtigjarige

Luchtbeeld van het heringerichte deel van het hoornwerk van het Sint-Donaasfort (Westkapelle, Knokke-Heist) © Misjel Decler

Oorlog als voor de Spaanse Successieoorlog. Dit maakte het ook mogelijk om deze locaties voor een breder publiek te ontsluiten. Wie vanuit Brugge, over Damme naar Cadzand-Bad fietst, komt nu in het landschap verschillende heringerichte fortsites tegen, voorzien van de nodige informatieborden. Maar ook over de grens kan men fietsen van Sluis, over Aardenburg, naar IJzendijke of verder naar Hulst, langs verschillende historische grenssites op een kralensnoer van polderdijken of linies.

Het verzamelen van informatie was dus geen doel op zich, maar vormde de concrete onderbouwing voor een beleid en een verdere uitrol van projecten gericht op de fysieke opwaardering van de elementen en de recreatieve ontsluiting ervan. Anno 2014 kan dan ook teruggeblikt worden op een reeks investeringen en herinrichtingswerk op verschillende sites, hetgeen heeft bijgedragen tot een duidelijke herziening van het grensland. Alleen al in West-Vlaanderen werd een deel van het Fort van Beieren herbouwd, werden de stadswallen van Damme in verschillende fasen heringericht, werd het Verbrand Fort gereconstrueerd en Menno van Coehoorns hoornwerk bij het Fort Sint-Donaas weer zichtbaar gemaakt. Verschillende streekmusea en toeristische infopunten werden heringericht en besteden aandacht aan relict en de herwaardering van de Staats-Spaanse Linies, met als belangrijkste Museum het Bolwerk in IJzendijke (Sluis), het Bezoekerscentrum voor Damme en de Zwinstreek in Huyze De Grote Sterre (Damme) en het Fort Liefkenshoek in Beveren.

Via het project rond de Staats-Spaanse Linies werd de huidige Belgisch-Nederlandse grens dus bekleed met een nieuwe historische en ecologische laag. De kernfilosofie van cultuurhistorisch herstel, natuurontwikkeling en recreatieve netwerkvorming werd in elk van de aangehaalde deelprojecten uitgediept en versterkt. Ook het partnerschap werd stelselmatig verruimd tot een netwerk waarbij zowat alle openbare besturen in de grensregio betrokken waren: gemeenten, provincies, Vlaamse agentschappen, Staatsbosbeheer, waterschap en polderbesturen, enzovoort. Maar ook diverse private partners zoals Natuurpunt, heemkundige kringen én ondernemers stappen mee, investeren mee of nemen het verdere beheer in handen.²⁹ Daarmee is de grens van belang gebleken voor heel wat verderafgelegen personen en organisaties. De schei-

29 Concrete voorbeelden hiervan zijn de herinrichting van de stadswallen van Damme in samenwerking met de NV Dalipan, de realisatie van de recreatieve routes met NV Fortbeke en de bvba Hippo Service, archeologisch onderzoek op het Fort Sint-Frederik of de gedeeltelijke herwaardering van het Nieuw Hazegrassfort samen met IMMOBis in Knokke-Heist.

Het heringerichte Verbrand Fort te Oostkerke (Damme) met een zichtbaar gemaakt deel van de voormalige Verse Vaart tussen Brugge en Sint-Donaas. © Misjel Decler

dingslijn tussen België en Nederland heeft zich als het ware verbreed en heeft zich doen voelen in een grensland dat ruimer is dan haar directe omgeving.

Vandaag is het grote samenwerkingsprogramma grotendeels afgerond. Verschillende projectpartners gaan echter nog in eigen streek verder met investeringen in de herwaardering van landschappelijke fortsites of in de recreatieve ontsluiting ervan. Vanaf nu is het terug aan toeristische diensten, streekgidsen en heemkundigen om deze boeiende historische grens, waarvan de sporen een facelift kregen, verder uit te dragen en als troef uit te spelen. Waar de geschiedenis van het strijdtoneel leidde tot een grens, tussen staten en mensen, kan het grenslandschap nu mensen in alle rust laten genieten. De heringerichte forten nodigen uit om even op adem te komen tijdens een fietstochtje of een wandeling. Ze nodigen ook uit tot verdere verdieping in een rijke geschiedenis van die ene plek, of in het standpunt van de ene of andere partij.

Besluit: de grens als bredere theoretische en praktische ruimte

Uit het project rond de Staats-Spaanse linies blijkt duidelijk hoe omvattend het onderzoek naar vroegmoderne grenzen kan zijn, maar ook welke waardevolle resultaten (zowel cultureel en historisch als toeristisch en ecologisch) ermee geboekt kunnen worden. Evenzeer van belang is echter de connectie die gelegd kan worden tussen de academische tendensen en de praktijk van de Staats-Spaanse Linies. Door de specifieke stappen die gezet zijn, sloot de interprovinciale samenwerking meer dan eens aan bij wat de (historische) *Border Studies* probeerden aan te tonen. De grens kan namelijk niet langer gezien worden als een lijn, maar moet beschouwd én proberen verwerkt worden als een ruimere fysieke zone. Het vroegmoderne *borderland* van het Zwin strekte zich uit over verschillende vierkante kilometers en werd pas vanaf 1648 'op de kaart genaaid'. Via de belangrijke fortenbouw blijkt voor zowel wetenschappers als beleidsmakers dat de grens een duidelijke menselijke constructie was en is. Hoewel geulen en krekken een landschappelijke basis vormden, werd de zestiende- en zeventiende-eeuwse scheiding pas echt gerealiseerd via inundaties, dijken, en forten. In de eenentwintigste eeuw speelt zich nog steeds een soortgelijk proces af, waarbij de restanten van deze eerdere inrichtingen gebruikt worden om het Zwin opnieuw als een breder grensland te profileren. Niettemin is er één zeer belangrijk verschil. Daar waar in de nieuwe tijd de frontlijn een oorzaak was van

scheiding en scheuring, is ze vandaag de dag een toonbeeld van samenwerking. Gesteund door Europa hebben verschillende partners, actief op diverse niveaus, zich verenigd om de grensconstructie een nieuwe invulling te geven. Hiermee is ook het laatste, cruciale punt uit de *Border Studies* al lang en breed uitgewerkt op het terrein: de grens heeft twee kanten, en zowel in het verleden als in het heden zijn het de actoren aan beide zijden die haar uitzicht voor de toekomst bepalen.

Beredeneerde bibliografie:

- M. Bertrand en N. Planas (red.), *Les sociétés de frontière de la Méditerranée à l'Atlantique (XVIe-XVIIIe siècle)* (Madrid 2011).
- H. Donnan en T. Wilson (red.), *Border approaches: anthropological perspectives on frontiers* (Lanham 1994).
- K. A. Edwards, *Families and frontiers. Re-creating communities and boundaries in the early modern Burgundies* (Boston, Leiden 2002).
- S. G. Ellis, *Tudor frontiers and noble power. The making of the British state* (Oxford 1995).
- L. Febvre, 'Frontière', in: *Revue de synthèse historique. Bulletin du centre international de synthèse. Section de synthèse historique*, 5 (1928) 31–44.
- Forten en verdedigingswerken in het Oost- en West-Vlaamse krekengebied*, studie uitgevoerd door H+N+S en Westtoer, 2003.
- B. Kaplan, M. Carlson en L. Cruz (red.), *Boundaries and Their Meanings in the History of the Netherlands* (Leiden, Boston 2009).
- J.J.B. Kuipers, *De Staats-Spaanse linies. Monumenten van conflict en cultuur* (Vlissingen 2013).
- M. Lafourcade (red.), *La frontière des origines à nos jours. Actes des journées de la Société internationale d'Histoire du droit, tenues à Bayonne, les 15, 16, 17 mai 1997* (Bayonne 1998).
- Linies langs de grens. Een toekomst voor de Staats-Spaanse Linies* (s.l. 2012).
- D. Nordman, *Frontières de France: de l'espace au territoire: XVIe-XIXe siècle* (Parijs 1998).
- T. Piceu, *Over vrybuters en quaetdoeners. Terreur op het Vlaamse platteland (eind 16de eeuw)* (Leuven 2008).
- C. Roll, F. Pohle en M. Myrczek (red.), *Grenzen und Grenzüberschreitungen. Bilanz und Perspektiven der Frühneuzeitforschung* (Keulen, Weimar, Wenen 2010).
- P. Sahlins, *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees* (Berkeley, Los Angeles, Oxford 1989).
- H. Van Houtum, 'The geopolitics of borders and boundaries', *Geopolitics*, 10 (2005) 672–679.
- R. Vermeir, 'De grens verlegd. Het zuiden zonder Sluis', in: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschap* (2004) 49–61.
- D. Wastl-Walter (red.), *The ashgate research companion to border studies* (Farnham 2011).
- T.M. Wilson and H. Donnan (red.), *A companion to border studies* (Malden, Oxford, Chichester 2012).
- www.staatsspaanselinies.eu.
- I.W. Zartman (red.), *Understanding life in the borderlands: boundaries in depth and motion* (Athens, Londen 2010).

Biografie

Bram De Ridder (KU Leuven – FWO-Vlaanderen) behaalde in 2011 zijn Masterdiploma Geschiedenis aan de KU Leuven. Nadien studeerde hij Internationale Relaties aan de Universiteit van Cambridge (Wolfson College), waar hij werkte rond vroegmoderne vredesverdragen. Momenteel bereidt hij, onder begeleiding van prof. dr. Violet Soen, een doctoraat voor over de grensvorming tussen de Habsburgse Nederlanden en de Republiek der Verenigde Provinciën, circa 1580–1660.

Tom Vermeersch studeerde Sociaal Agogisch Werk en werkt sinds 1997 bij het Provinciebestuur West-Vlaanderen als Gebiedswerker bij de dienst Europese Programma's, Externe Relaties en Gebiedsgerichte Werking. Hij coördineerde er verschillende (grensoverschrijdende) projecten en provinciale gebiedsprogramma's. Vanuit het intermediaire regiobestuur streeft hij naar meer geïntegreerde samenwerking tussen overheden en streekpartners op het vlak van natuur- en landschapsinrichting, recreatie en erfgoed. De grensstreek met het historische Zwinlandschap is op dat vlak een van zijn meest boeiende actieterrainen.

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen

T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23

info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be

Facebook: <http://www.facebook.com/heemkundevlaanderen>

Twitter: @HeemkundeVL

Met steun van de
Vlaamse overheid

